

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Goederenverwerving van het Duitse huis te Utrecht, 1218-1536

Duijl, J.J. van

Citation

Duijl, J. J. van. (2022, October 27). *Goederenverwerving van het Duitse huis te Utrecht, 1218-1536*. *Middeleeuwse studies en bronnen*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3484321>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3484321>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

5 POLITIEK EN PATRONAGE

5.1 INLEIDING

Kersten man, wats di gesciet?
Slaepstu? Hoe ne dienst u niet
Jhesum Cristum dinen Here?¹

Met deze woorden opent de Middelnederlandse poëet Jacob van Maerlant zijn gedicht *Vanden lande van Oversee*, dat hij schreef als reactie op de val van Akko in 1291. Luttele jaren eerder had hij de eerste kruistocht hét gouden tijdperk van de wereldgeschiedenis laten inluiden in zijn meesterwerk *Spiegel historiael*. Maerlant stond, in de woorden van zijn hedendaagse biograaf Frits van Oostrom, ‘voor het kruistochtideaal in vuur en vlam’.² Op het einde van zijn productieve schrijverscarrière kon een reprimande vanwege het echec van 1291 niet uitblijven. Zijn beschuldigende vinger wees vooral naar wereldlijke machthebbers: ‘Coningen, graven ende hertogen, die op andren orlogen’, toekijkend hoe het land waar Christus’ bloed had gevloeid verloren ging, kregen het er flink van langs.³ Naar de kruistochttienden, de expeditie naar Tunis en de Aragonese kruistocht verwees hij specifiek:

Hoert ghi heren, gi baroene,
Wes die kerke u vermoene:
Zi zeit, zi hevet tiende ghegheven
Daer zi noyt af teharen doene
Profijft ghecreech van enen boetoene
Dat zijt weet of heeft beseven.
Wat dadi in Tunes, in Argoene,
Jeghen wien waerdi daer coene?
Wat eren hebdi daer beweven?⁴

Als het aan Maerlant lag, dan schuwden vorsten niet Kerk en christenheid met het zwaard te verdedigen. Grote bewondering had hij derhalve voor Willem II van Holland, die met

¹ Jacob van Maerlant, *Vanden lande van oversee*, I. Biesheuvel ed., *Maerlants werk. Juweeltjes van zijn hand* (Amsterdam 1998) 568-579, aldaar 568.

² Oostrom, *Maerlants wereld*, 354.

³ Maerlant, *Vanden lande van Oversee*, 576.

⁴ Ibidem, 573.

pauselijke zegen een kruisvaart naar Aken had ondernomen om zijn koningschap te verdedigen. Niet voor niets noemde hij in 1284 de opdrachtgever van zijn *Spiegel historiael* 'grave Florens, coninc Willems sone'.⁵ Het is onduidelijk hoe en wanneer zijn invloed op het grafelijk hof zich begon te ontplooien, maar onder hedendaagse onderzoekers is de consensus ontstaan dat de wederzijdse klik is terug te voeren op een rol in de opvoeding van de jonge Floris V.⁶

Eenmaal volwassen is Floris naar alle waarschijnlijkheid nooit met het kruis getekend geweest. Zijn karakter was er strijdlustig genoeg voor. Wellicht bleef zijn deelname uit, omdat hij nog minderjarig was toen de kruistochtprediking in de jaren 1260 op gang kwam. Toch hield Floris de kruistochtraditie van zijn voorouders hoog. Op allerlei wijzen spande hij zich voor deze zaak in. Zo schoot hij de kruistochttienden van het bisdom Utrecht voor en liet hij kruisvaartenthousiasteling Maerlant zijn visie op de wereldgeschiedenis uitschrijven. Kenmerkend voor de kruisvaartondersteuning van de grafelijke familie was de begunstiging en bescherming van religieuze instellingen die zich voor het Heilige Land inzetten. Sinds Machteld van Brabant en haar zoon Willem II viel in het bijzonder het Duitse Huis te Utrecht deze steun ten deel.

Deze patronageband tussen vorst en convent was allerm minst uitzonderlijk. Commande-rijen van ridderorden en vooraanstaande adellijke families wisten elkaar veelvuldig te vinden. De Britse historicus Nicholas Morton verwoordt de wederzijdse aantrekkingskracht kernachtig als volgt:

Often regional establishments rose to prominence through the patronage of a leading family who might then encourage their neighbours and followers to imitate their example. Offering support to religious institutions was a fundamental aspect of noble life and reflected an individual's piety and status.⁷

Omdat de broeders van het Duitse Huis te Utrecht al vrij snel na de oprichting van hun convent bescherming en begunstiging van de Hollandse grafelijke familie vonden, is er aanleiding om nader te onderzoeken in hoeverre ook de goederenverwerving tussen 1257 en 1365 verband hield met de patronageband met het huis Holland. Dit causale verband is reeds zijdelings aan de orde gekomen bij mijn bespreking van kruistochten en Pruisenreizen. In dit hoofdstuk verplaats ik het perspectief naar het politieke speelveld waarin de patronage van de grafelijke familie en de daarmee samenhangende begunstiging zich voordeed. Het thema balijevorming, dat ik in hoofdstuk 2 in samenhang met de wording van de patronageband met het huis Holland aansneed, pak ik in het laatste deel van dit hoofdstuk weer op.

5 Oostrom, *Maerlants wereld*, 116.

6 Ibidem, 113-136; F. van Oostrom, *Aanvaard dit werk. Over Middelnederlandse auteurs en hun publiek* (Amsterdam 1992) 212-213; Cordfunke, 'Familiërelaties en dynastieke belangen', 27-28.

7 Morton, *The medieval Military Orders*, 115-116.

5.2 HET DUITSE HUIS EN HET HUIS HOLLAND

VRIJGEVIGHEID IN DE VETESTRIJD

De patronageband tussen de Hollandse grafelijke familie en het Duitse Huis te Utrecht was probleemloos zolang de bisschop op de hand van Holland was en een stevige positie in het Utrechtse stadsbestuur had. Dit was het geval tijdens het episcopaat van Otto III van Holland, die de scepter zwaaide tijdens de groeistuijp van het Duitse Huis rond 1247/1248. Dat Hendrik van Vianden in 1250 met Hollandse goedkeuring als winnaar uit de omstreden bisschopsverkiezing kwam, legde het Duitse Huis, zoals ik in hoofdstuk 2 vaststelde, eveneens geen windeieren. In Utrecht roerde zich ondertussen de verliezende partij. Johannes de Beke verhaalt over een verbond dat Gijsbrecht III van Amstel en Herman V van Woerden sloten tegen de door hen ongewenste bisschop en dus hun leenheer. Zij waren aanvoerders van een Utrechtse clan waartoe ook de families Van Goy en, in een lossere verhouding, Van Wulven behoorden. Hun pendant was de clan bestaande uit de families Van Abcoude, Van Beusichem, Van Rijswijk en aan het hoofd de Van Zuylens.⁸ Zij hadden de bisschop aan hun zijde, maar de Amstel-clan vond steun bij de graaf van Gelre. In 1252 kwam het tot een militair treffen op de Veluwe, waarbij de bisschop zijn Utrechtse tegenstanders versloeg. In het stamgebied van de rebellerende leenmannen aan de westzijde van het Nedersticht bouwde bisschop Hendrik het kasteel Vreeland, die de vrede onder dwang moest bewaren.⁹ Zijn macht was voorlopig hersteld.

Van Amstel en Van Woerden *cum suis* legden zich hier echter niet bij neer. Hun volgende zet was een herschikking van bondgenootschappen. De uitkomst hiervan tekende zich af op 12 juni 1257, toen de bisschop en Floris de Voogd inclusief medestanders van beide kanten zich op de Hollands-Stichtse grens in Bodegraven met elkaar verzoenden.¹⁰ In de historiografie wordt dit verdrag vooral beschouwd als machtsherstel van de twee vorsten en vernedering van hun beider opstandige aanhangers.¹¹ Dit is niet onjuist, maar het biedt mijns inziens een onvolledige weergave van hetgeen zich daarvoor had afgespeeld. De vredesbepalingen spreken hierover duidelijke taal. Gijsbrecht IV van Amstel bevond zich aan de zijde van Floris de Voogd tegenover de bisschop, die hoofdzakelijk werd bijgestaan door de stad Utrecht. De partij Van Amstel was dus overgelopen van de Gelderse naar de Hollandse graaf. De graaf had op zijn beurt de bisschop en de stad die Willem II het ereburgerschap had verleend de rug toegekeerd.

Deze politieke verhoudingen zijn in onderstaande schematische weergave van de coalities in 1252 en 1257 te zien (tabel 5.1). Dergelijke overzichten van bondgenootschappen rond een bepaald jaar geef ik vaker in dit hoofdstuk. Hierbij heb ik niet naar een volledige

8 Van Amstel, *De heren van Amstel*, 114-117; Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*, 254-255; Ketner, 'De elect Jan van Nassau en zijn tijd', 4-6.

9 Beke, *Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*, 130-134.

10 OSU, nr. 1413; Floris de Voogd heb ik in hoofdstuk 2 kort geïntroduceerd. Hij was een zoon van graaf Floris IV van Holland en heeft zijn naam te danken aan het feit dat hij enige tijd grafelijke bevoegdheden uitoefende als voogd van de minderjarige Floris V.

11 H. Obreen, *Floris V, graaf van Holland en Zeeland, Heer van Friesland 1256-1296* (Gent 1907) 68-72; Hugenholtz, *Floris V*, 28.

weergave van alle betrokken partijen gestreefd, maar heb ik enkel de hoofdactoren en de positie van het Duitse Huis vermeld. Zo blijkt in één oogopslag welke partijen van kant wisselden.

Het ‘verraad’ van Holland kan een antwoord zijn geweest op de steen die Willem II in 1255 tijdens zijn bezoek aan Utrecht naar zijn hoofd gegooid zou hebben gekregen, maar dat zou een overreactie zijn. Obreen heeft gelijk als hij stelt dat het incident voor de pro-Hollandse partij een stok was om de vijand mee te slaan.¹² Klaarblijkelijk was de situatie in 1255 reeds gespannen. De volgorde kan daarom ook omgekeerd geweest zijn en de aanslag dus een reactie op de reeds voltrokken coalitiëwisselingen. Nader onderzoek op basis van getuigenlijsten zou wellicht preciezer kunnen uitwijzen wanneer de alliantiewisseling plaatsvond. Hoe het ook zij, Willem II werd in 1256 doodgeslagen in West-Friesland voordat hij militair wraak kon nemen. Blijkens het verdrag van 1257 liep de vete daarna alsnog uit op een Hollands-Stichts treffen. Ondanks de verzoening was de verstandhouding tussen Hendrik van Vianden en de graven van Holland bekoeld. Van langduriger impact was de regelmatig terugkerende steun die de Amstel-clan van de Hollandse westerburen kreeg. De politieke kaarten waren opnieuw geschud.

TABEL 5.1 SCHEMATISCHE WEERGAVE VAN DE BONDGENOTEN VAN DE RIVALISERENDE UTRECHTSE CLANS AMSTEL EN ZUYLEN IN 1252 EN 1257

1252		1257	
Amstel-clan	Zuylen-clan	Amstel-clan	Zuylen-clan
Otto II van Gelre	Hendrik van Vianden	Floris de Voogd	Hendrik van Vianden
	Willem II van Holland	Duitse Huis	
	Duitse Huis		

In deze context is de begunstiging van het Duitse Huis in de volgende jaren goed te begrijpen. Hendrik van Vianden lijkt zich enigszins op de vlakte te hebben gehouden. Weliswaar deed hij in 1258 twee beduidende privilegeschenken, maar dat steekt toch enigszins schril af bij zijn rijke begunstiging van het Duitse Huis kort nadat hij tot bisschop was verkozen. Verdere bisschoppelijke schenkingen bleven uit totdat Hendrik op 15 mei 1267, enkele weken voor zijn overlijden, bij zijn overdracht van het slot Vreeland aan de Utrechtse Kerk een rente vermaakte aan het Duitse Huis voor zijn memorieviering. Daarenboven gaf hij de broeders nog een bedrag mee om uit te keren aan de minderbroeders en predikheren ten behoeve van de jaargetijdevieringen voor zijn zielenheil.¹³ De kruistochtsferen op het einde van zijn leven kunnen zijn toenadering tot het Duitse Huis hebben versterkt.

De positie van de Utrechtse commanderij in het politiek-maatschappelijke landschap veranderde vooralsnog echter niet. Goederentransacties met families uit de Zuylen-clan kwamen in het geheel niet voor. Het tegendeel geldt voor de ‘Hollandse partij’. Het Duitse

12 K. van Vliet, ‘De stad van de burgers’, 100; Obreen, *Floris V*, 69.

13 OSU, nr. 1717.

Huis bleef de graaf tijdens het conflict trouw en werd daarvoor naderhand beloond. Floris de Voogd stak in oktober 1256 de loftrumpet over de broeders.¹⁴ Op 1 januari 1257 kregen zijn *dilecti nostri* bescherming en geleide toegewezen voor het vervoer van levensmiddelen in zijn gebied.¹⁵ Hans Mol wijst bovendien op de aanwezigheid van een groot deel van de aanzienlijke donateurs van het Duitse Huis in deze periode bij het zoenverdrag van juni 1257 als partijgenoten van de Hollandse graaf. Het causaal verband wordt nog duidelijker door de constatering dat Herman van Woerden niet in het verdrag voorkomt en evenmin een donatie aan het Duitse Huis deed. Onder de 'coadiutores domini Florentii' bevonden zich Hendrik van Almelo, Gijsbrecht van Amstel, Hendrik van de Lek, Ernst van Wulven en Gijsbrecht van Goy. Zij verschilden in twee opzichten van de anderen in de groep: ten eerste behoorden ze tot de Stichtse elite en ten tweede schonken ze allen aan het Duitse Huis.¹⁶ Enkel Philippus uit het Stichtse riddermatige geslacht Van Rijnningen wijkt van deze regel af; van hem is geen schenking aan het Duitse Huis bekend.

Hendrik van Almelo droeg in 1262 goederen in leen op aan de bisschop ter compensatie voor de schenking door Frederik van Arreth en Liffard Pape van bisschoppelijke leengoederen aan het Duitse Huis.¹⁷ Hiermee leverde hij een bijdrage aan de stichting van de commanderij Ootmarsum. De schenkingen van Gijsbrecht van Amstel in 1265 en 1270 zijn de revue reeds meermaals gepasseerd, maar de verklarende context van zijn donatie dient zich nu aan. Hendrik van de Lek behoorde tot een familie van begunstigers van de Duitse Orde en deed in 1265 zelf ook een donatie van tien Hollandse ponden per jaar.¹⁸ Ernst van Wulven maakte carrière als ordebroeder in het Heilige Land en moet een niet overgeleverde intredescheking hebben gedaan. Gijsbrecht van Goy trad eveneens in. Hetzelfde geldt voor Otto van Bentheim. Ook hij wordt overigens in een apart artikel van het verdrag van Bodegraven als Hollandse partijgenoot genoemd. Het Bentheimse bondgenootschap met Holland kwam voort uit de nauwe familieband: Otto's grootvader, graaf Otto I van Bentheim, was een broer van graaf Floris III van Holland (1157-1190).¹⁹ Blijkens het zoenverdrag was Otto door de bisschop gevangengenomen, maar zou hij worden vrijgelaten en vervolgens leenhulde brengen aan de bisschop.²⁰ Samen met de donatie van Hugo van Rhenen droeg Otto van Bentheim in 1267 met zijn intredescheking bij aan de stichting van de commanderij Rhenen. Floris V zelf bekroonde de reeks in 1268 met de schenking van het patronaatsrecht van de Pieterskerk te Leiden onder verwijzing naar zijn vader Willem II. Uit deze dotatie kwam de commanderij Leiden voort.

De vraag rijst waarom deze collectieve begunstiging niet meteen in 1257 of 1258 plaatsvond, maar pas circa tien jaar later. Hiervoor zijn verschillende redenen aan te voeren.

¹⁴ OSU, nr. 1379; zie ook paragraaf 2.3.

¹⁵ OSU, nr. 1390.

¹⁶ De medestanders van Floris V die niet aan het Duitse Huis schonken, heetten: Gerard Spiering, Hubert Cats, Philip van Rijnningen, Simon van Haarlem en Arnold van Foreest.

¹⁷ OSU, nr. 1565.

¹⁸ OSU, nr. 1664.

¹⁹ J.M. Van Winter, 'De landsheren van de noordelijke gewesten: de bisschop van Utrecht en de graven van Gelre, Kleef en Bentheim', in: D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke en H. Sarfatij ed., *Wi Florens. De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de dertiende eeuw* (Utrecht 1996) 55-67, aldaar 57, 64-65.

²⁰ OSU, nr. 1413.

Floris V was in 1257 minderjarig. Nadat hij in 1266 meerderjarig werd, duurde het enkele jaren totdat hij zijn raadgevende vooraanstaande Hollandse edelen de baas was.²¹ De schenkingenreeks kan zijn uitgesteld totdat de graaf volledig handelingsbekwaam was en bij machte om zelfstandig te regeren. Een andere oorzaak kan zijn geweest dat er werd gewacht totdat Otto van Bentheim uit het gevang was gekomen. Misschien speelde het overlijden van Hendrik van Vianden in 1267 een rol. Bovendien was er het causale verband met de kruistocht. Zoals gezegd is het onwaarschijnlijk dat Floris V het kruis aannam, maar via deze actie kon hij wel zijn bijdrage leveren. Ik stelde ook reeds dat de schenking van Otto van Bentheim in *subsidiu* Terre Sancte geschiedde. De Stichtse edelen kunnen verbannen zijn tot een zuiverende reis naar het Heilige Land, maar omdat hierover geen melding in het zoenverdrag of een andere bron is te vinden en een deel van de groep het bij een donatie lijkt te hebben gelaten, is het aannemelijker dat enkele mannen van deze 'Hollandse partij' gezamenlijk een bijdrage leverden aan de kruistocht met schenkingen aan het Duitse Huis. Door dit gezamenlijk te doen, in enkele gevallen zelfs in te treden én bij hun collectieve actie gesteund te worden door Floris V, zetten zij de veranderde politieke stellingname van de coalitie kracht bij. De strategie doet denken aan de schenkingen door verwanten en bondgenoten van kruisvaarders tijdens de vijfde kruistocht. Deze verschillende opties sluiten elkaar overigens elkaar niet uit; een combinatie van factoren kan de aanjager van de schenkingen zijn geweest.

DO UT DES

De aanhoudende patronageband met de Hollandse gravenfamilie was een wederkerige relatie: het Duitse Huis kreeg goederen en steun, maar gaf ook het nodige terug. Allereerst dienden het groeiende vermogen en het aanzien van de commanderij devotieonedynastieke belangen. De bekommernis om het zielenheil, die reeds bij de schenking van de patronaatsrechten van Maasland en Valkenburg in 1241 duidelijk naar voren kwam, bleef een motief van onverminderd belang. Floris V versterkte de religieuze binding tussen dynastie en convent door het patronaatsrecht van de Leidse kerk, de voortijds grafelijke kapel waar zijn vader en hijzelf waren gedoopt, aan het Duitse Huis te schenken. De rente die Aleid van Holland, een dochter van graaf Floris IV, in 1278 of 1279 aan de Utrechtse broeders schonk, is zeer illustratief voor deze devotionele hechting van de gravenfamilie aan dit convent van de Duitse Orde. De rente was naar eigen zeggen een dankzegging aan de Maaslandse priesterbroeder die voorheen haar kapelaan was, maar was gericht aan de broeders in Utrecht. Zij ontvingen van haar in 1284 nog een rente ten behoeve van haar memorie 'inter commendatorem et fratres antedictos'.²² Het is opmerkelijk dat beide schenkingen van Aleid plaatsvonden in de periode waarin zij en haar zoon Floris van Avesnes weliswaar gebrouilleerd raakten met Floris V, maar de relatie nog niet dermate was verstoord dat Floris van Avesnes naar het koninkrijk Napels was uitgeweken. De uiteindelijke breuk in de familie lijkt gevolgen gehad te hebben voor de memorieviering

²¹ Coenen, *Graafen grafelijkheid*, 96-97; Cordfunke, 'Familiërelaties en dynastieke belangen', 29.

²² OSU, nrs. 2000, 2177.

door de ordebroeders. In hoofdstuk 3 bleek dat Willem II van Holland en zijn tante Richardis in 1365 nog altijd in het Utrechtse convent werden herdacht. Dit geldt niet voor de herdenking van Aleid. Klaarblijkelijk was haar memorieviering opgeheven.

De hechting tussen dynastie en convent geschiedde tevens middels de opname van telgen uit de gravenfamilie. In 1287 komt broeder 'Theodericus de Hollandia' voor het eerst in een bron voor. Hij was toen reeds commandeur van Utrecht.²³ Volgens de baliekroniek was Dirk een bastaardzoon van Willem II van Holland. Die zou samen met jonkheer Floris – de latere Floris V – de jonge Dirk in de orde hebben voorgedragen vanwege diens 'grooten syn totter Duytscher Oirden'. Deze gebeurtenis zou hebben plaatsgevonden toen Willem koning werd, dus in 1247. Voor de intrede van deze buitenechtelijke zoon verleende paus Innocentius IV dispensatie.²⁴ Aangezien Dirk tot 1317 in bronnen voorkomt, zou hij bij zijn intrede in 1247 of 1248 een kind zijn geweest met een leeftijd die het toelaat om 'zin' te hebben in de Duitse Orde. Dat is hoogst onwaarschijnlijk, omdat vader Willem 21 jaar oud was toen hij in Aken de koningskroon ontving. Klaus van Eickels gaat daarom uit van een intrede van Dirk als kind in de vroege jaren 1250.²⁵ Het is echter schier onmogelijk dat het Duitse Huis bij wijze van uitzondering een jong kind tot het convent toeliet. Mol vermoedt dat Dirk in de jaren 1260 of 1270 in Utrecht werd ingekleed.²⁶ Daarmee valt echter het hele verhaal van de doorgaans goed geïnformeerde kroniekschrijver in duigen. Toch kunnen beide historici deels gelijk hebben: vermoedelijk werd Dirk omstreeks 1248, maar in ieder geval tijdens het pausschap van Innocentius IV (1243-1254), als baby of jong kind door zijn vader Willem II aan de Duitse Orde opgedragen en trad hij als puber tijdens het grafelijk bestuur van zijn halfbroer Floris V daadwerkelijk in. Een dergelijke procedure volgden ook de kinderen van Aleid Rading.

Een tweede gravenzoon was Floris van Holland, die in het vorige hoofdstuk reeds aan bod kwam als overste van de balije Sicilië tussen 1269 en 1279 en mogelijk te identificeren is als de ridderbroeder *Florentius* die in 1273 in Akko verkeerde. Toomaspoeg uit het vermoeden dat Floris iemand 'proche du noyau familial et non pas d'un bâtard' was.²⁷ Dat laatste lijkt uit de lucht gegrepen en gezien de intrede van bastaardzoon Dirk van Holland helemaal geen onmogelijkheid. Volgens Mol suggereert Toomaspoeg dat Floris een zoon geweest kan zijn van Floris de Voogd, maar helaas ontbreekt hierbij een verwijzing.²⁸ Ik vermeld dit toch, omdat het de meest aannemelijke optie is. Willem II valt af, want hij had de naam Floris reeds vergeven. Hergebruik van een naam gebeurde gewoonlijk enkel wanneer die naam 'vrijkwam' door het overlijden van een kind. Floris V was te laat geboren (1254) om de vader van de ordebroeder te kunnen zijn. Van Floris de Voogd is nog geen gelijknamige zoon bekend. Waarschijnlijk betreft het dus een bastaardzoon van hem, die net als de bastaardzoon van zijn neef onderdak vond bij de Duitse Orde.

23 De Geer, *Archieven*, nr. 274.

24 ARDOU, inv.nr. 181, fol. 6r.

25 Von Eickels, *Die Deutschordensballei Koblenz*, 139-140.

26 Mol, *Vechten, bidden en verplegen*, 36.

27 Toomaspoeg, 'Les premiers commandeurs de l'Ordre Teutonique en Sicile', 456.

28 Mol, *Vechten, bidden en verplegen*, 37 n.72.

In het vorige hoofdstuk stuitte ik tevens op 'Wilhelmus dictus de Hollandia', die in 1304 schout was van Sonnenberg in Pruisen. Naam en toenaam wijzen waarschijnlijk op een telg uit de Hollandse dynastie. Er zijn enkele plaatsen in de stamboom mogelijk. Van Floris V is een talrijk nageslacht bekend. Onder zijn buitenechtelijke kinderen bevond zich één Willem. Deze wordt genoemd in Hollandse en Zeeuwse grafelijke bronnen uit 1318-1343.²⁹ Onder andere komt hij voor in een oorkonde van graaf Willem III, de man die een jaar later zijn voorgenomen Pruisenreis annuleerde.³⁰ Een andere mogelijkheid is dat Willem een bastaardzoon was van graaf Willem II en dus een (half)broer van Dirk, die ordebroeder werd. Van Willem II is geen gelijknamige zoon bekend. Dit betekent uiteraard niet dat die er niet geweest is. Zoon Willem zou bijvoorbeeld buiten de Hollandse bronnen gebleven kunnen zijn door zijn vertrek naar Pruisen.

Hoewel er verschillende scenario's denkbaar zijn, is het welhaast uitgesloten dat Willem de ordemantel aantrok. De schout was namelijk een ambt voor een dienstman of vazal. Niettemin kan Willem als vermoedelijk buitenechtelijk geboren zoon uit het Hollandse gravengeslacht een eervolle positie hebben nagestreefd bij de Duitse Orde, waar enkele andere familieleden reeds onderdak hadden gevonden. Sinds de val van Akko lag een carrière in het Middellandse Zeegebied niet meer in het verschiep. Naar Pruisen was dan het logische alternatief. Willem zou bijvoorbeeld na de moord op Floris V naar Pruisen kunnen zijn gegaan, daar bij de stichting van Pruisisch Holland betrokken zijn geweest en vervolgens tot schout van Sonnenberg zijn benoemd. De heer van Sonnenberg was in 1304 Hendrik, de domproost van Ermland. De vorming, verovering en kolonisering van dit bisdom gebeurde in nauwe samenwerking tussen geestelijkheid en Duitse Orde. Het is in dat verband veelzeggend dat Sonnenberg uit een dorp met burcht bestond.³¹ De aanwezigheid van Willem van Holland in Pruisen kan een motief zijn geweest voor graaf Willem III om aan een van eerste Pruisenreizen te willen deelnemen. Er zijn dus logische mogelijkheden te bedenken, maar in feite is de precieze gang van zaken niet te achterhalen. In ieder geval is het aannemelijk dat Willem naast Dirk en Floris een zoon uit het huis Holland was die zich bij het werk van de Duitse Orde aansloot. Daarmee werd de band van deze dynastie met de Duitse Orde, die met het uitsterven van het huis Holland in rechte lijn in 1299 het karakter van een grafelijke patronageband verloor, in gewijzigde vorm voortgezet.

Met de intrede van Floris en vooral Dirk, moet een representatieve schenking gepaard zijn gegaan. Mogelijk heeft ook Willem een donatie gedaan, hoewel hij waarschijnlijk geen ordebroeder werd. Mol suggereert dat de goederen aan de Hofdijk bij Maasland aan de orde geschonken kunnen zijn bij de intrede van Dirk, omdat de kroniek meldt dat deze tijdens zijn commandeurschap aan de orde werden gebracht door Floris V.³² Dat is mogelijk, maar het verhaal in de kroniek impliceert dat de goederen van de Hofdijk ná Dirks intrede door Floris V werden geschonken. De intrede van graaf Floris' gelijknamige neef is daarom een aannemelijkere gelegenheid voor deze donatie. Het patronaat van de Leidse

29 A.W.E. Dek, *Genealogie der graven van Holland* (4e druk; Zaltbommel 1966) 17.

30 Obreen, *Floris V*, 23-25; Hugenholtz, *Floris V*, 46-47.

31 Sarnowsky, *Der Deutsche Orden*, 38-39; Militzer, *Die Geschichte des Deutschen Ordens*, 72-77.

32 Mol, *Vechten, bidden en verplegen*, 37.

Pieterskerk is in dat geval als mogelijke schenking ter gelegenheid van de intrede van Dirk te beschouwen. Er resteert nog een derde en laatste mogelijke grafelijke dotatie en dat is het landbezit van de Duitse Orde bij Alphen. Ik stelde reeds dat dit omvangrijke en deels aaneengesloten goederencomplex enkel afkomstig kon zijn van een grootgrondbezitter én dat de vele grafelijke bezitsrechten ter plaatse op een dotatie uit de grafelijke omgeving wijzen. Er zijn kortom drie schenkingen aan te wijzen voor drie bastaardzonen uit de Hollandse gravenfamilie, waarvan er ten minste twee in de orde traden. Ondanks deze aanwijzingen houd ik de nodige slagen om de arm bij het trekken van conclusies. Immers, in geen enkele bron wordt expliciet gewag gemaakt van een intredeschenking. Er zijn zelfs geen aankomstitels van de bezitscomplexen aan de Hofdijk en te Alphen overgeleverd, aangezien de schenking van Dirk van Coudenhove in 1242/1243 waarschijnlijk slechts een deel van de goederen in Maasland omvatte. Hier komt de problematiek van het ontbreken van schriftelijke vastlegging van een startdotatie, waarop ik reeds wees bij de ontstaansgeschiedenis van het Duitse Huis te Utrecht, weer om de hoek kijken.

Intredende gravenzonen en hun politieke bondgenoten hadden ten slotte een groeiende invloed van de Hollandse gravenfamilie op het Duitse Huis tot gevolg. Dit aspect in de *do ut des*-relatie tussen graaf en convent uitte zich duidelijk toen Willem II de militaire capaciteiten van het Duitse Huis bij zijn kruisvaart naar de koningskroon benutte. Op religieus vlak was de wederzijdse toenadering eveneens verzekerd: onder commandeur Dirk van Holland zal de memorie van zijn familieleden een centraal onderdeel van de liturgische kalender van het Utrechtse convent zijn geweest. De patronageband was onbedreigd zolang de machthebbers in Utrecht zich niet tegen Holland keerden. Die kwetsbaarheid deed zich in de jaren 1270 gelden.

5.3 EEN VERANDERLIJK SPEELVELD

VERDEEL EN HEERS

Jan van Nassau was een zoon van Machteld van Gelre. Het is niet verbazingwekkend dat hij in 1267 tot bisschop werd gekozen onder druk van zijn neef graaf Otto II van Gelre. In de politieke verhoudingen van die tijd was dit een overwinning voor de Zuylen-clan op de nog altijd Hollandgezinde partij onder aanvoering van de Amstel-clan. Toen in 1273 een opstand uitbrak in Kennemerland, zag Gijsbrecht van Amstel kans om zijn tegenstanders te verdrijven. De Kennemer rebellen werden door Floris V in eigen land verslagen, maar Gijsbrecht importeerde de onrust naar het Amstelland en omliggende gebieden door zich aan het hoofd van de rebellen te stellen en hen naar de stad Utrecht te leiden. In 1274 zetten zij met behulp van de ambachtsgilden het patricische stadsbestuur af en vestigden een gildenregime. Twee jaar later kon de bisschoppelijke maarschalk Sweder van Beusichem de stad heroveren, maar tot een geheel herstel van de oude orde kwam het niet. Zo moest Jan van Nassau later in het jaar het kasteel Vreeland en de versterkte plaats Montfoort uitgerend aan respectievelijk Gijsbrecht van Amstel en Herman van Woerden verpanden. De greep van de elect in de kruistochtkas in het voorjaar van 1278 laat zien hoe wanhopig

hij op zoek was naar geld. Ketner vermoedt in zijn gedateerde maar nog altijd gezaghebbende artikel over Jan van Nassau waarschijnlijk terecht dat Van Zuylen *cum suis* ‘hun’ elect aanzetten tot de geldroof om de macht van de tegenpartij te breken.³³

Aan het grafelijk Hof in Holland kan het bondgenootschap van Gijsbrecht van Amstel met Kennemer opstandelingen en het machtsvertoon dat daarop volgde niet onopgemerkt zijn gebleven. Op 28 augustus 1278 sloot Floris V in het geheim een verbond met Sweder van Zuylen, Sweder van Beusichem, Willem van Rijswijk, de Zuylen-clan dus, en de Utrechtse patricische families De Vries, Zoudenbalch en Vrenk. De nieuwe allianties en de positie van het Duitse Huis hierin staan in tabel 5.2 weergegeven. De Hollandse graaf was kortom wederom van partij gewisseld. Spoedig bracht hij een legermacht onder leiding van Nicolaas van Cats op de been die Utrecht binnenviel en het stadsbestuur afzette. Jan van Nassau was zodoende niet door zijn Gelderse neef, maar door zijn rivaal Floris V gered en daar hing een prijskaartje aan. De gekozen bisschop had geen andere keus dan zijn inkomsten uit het Sticht aan de Hollandse graaf te verpanden en zijn reeds verpande kastelen Ter Horst, Vreeland en Montfoort eveneens aan hem te overhandigen. Die moest daarvoor wel de pandhouders verdrijven. Dat gebeurde in 1280: Gijsbrecht van Amstel werd door de graaf gevangengezet en Herman van Woerden sloeg volgens Melis Stoke op de vlucht.³⁴ Door regelmatig van kant te wisselen had Floris V de tweestrijd tussen de dominantie facties Van Zuylen en Van Amstel in Utrecht decennialang opgevoerd en uitgebuit, totdat deze verdeel en heers strategie hem de controle over beide Utrechtse partijen had opgeleverd.

TABEL 5.2 SCHEMATISCHE WEERGAVE VAN DE BONDGENOTEN VAN DE RIVALISERENDE UTRECHTSE CLANS AMSTEL EN ZUYLEN IN 1267 EN 1278

1267		1278	
Amstel-clan	Zuylen-clan	Amstel-clan	Zuylen-clan
Floris V	Jan van Nassau	Ambachtsgilden	Patriciaat (De Vries/Zoudenbalch/Vrenk)
Duitse Huis			Jan van Nassau
			Floris V
			Duitse Huis

De Utrechtse factie die het Duitse Huis had begunstigd in het kader van een toenadering tot de Hollandse graaf, was nu door Floris V verlaten en verslagen. Leidde dit tot interne spanningen in het convent? Gijsbrecht van Goy, Hugo van Rhenen en Otto van Bentheim overleden vóór het sluiten van de coalitie tussen Holland en de Zuylen-clan in 1278. Ernst van Wulven zat in het Heilige Land en had daar genoeg andere zorgen aan zijn hoofd. Toch is het mogelijk dat zich in het convent aanhangers van de Amstel-clan bevonden

33 Ketner, ‘De elect Jan van Nassau en zijn tijd’, 3-12; J.W.J. Burgers, ‘Tussen burgerij en adel. De financiële, politieke en maatschappelijke carrière van de Utrechtse patriciër Lambert de Vries (ca. 1250-1316?)’, *BMGN - Low Countries Historical Review* 106 (1991) 1-32, aldaar 14-15.

34 Hugenholtz, *Floris V*, 60-68; Ketner, ‘De elect Jan van Nassau en zijn tijd’, 12-15; Van Vliet, ‘De stad van de burgers’, 108-109; J.M. van Winter, ‘Het opdringen van de graaf van Holland’, in: C. Dekker, Ph. Maarschalkerweerd en J.M. van Winter ed., *Geschiedenis van de provincie Utrecht I: tot 1528* (Utrecht 1997) 181-186, aldaar 185-186.

die zich nu begonnen te roeren. De positie van commandeur Dirk van der Horst is moeilijk te bepalen. Hij kan een familielid zijn geweest van een van de vele 'Horsten' in Gelre en Kleef, die deels vertakkingen waren van ten eerste de heren van de Horst aan de westzijde van de Maas en ten tweede een Gelders ministerialengeslacht dat zich vernoemde naar het goed Ter Horst bij Zeddum en geëerd was rond Zutphen en op de Veluwe.³⁵ Een waarschijnlijker afstamming, die de Gelderse connectie overigens niet helemaal uitsluit, is een zijtak van de familie Van Wulven. Buitelaar stelt op de ene plaats dat deze familie-tak zich 'omstreeks 1300' met de naam Ter Horst tooide als vernoeming naar het bezit van het kasteel Ter Horst bij Rhenen, maar elders schrijft hij dat dit 'in de 13^e eeuw' gebeurde.³⁶ Indien Dirk tot deze familie uit de Amstel-clan heeft behoord, kan hij in 1277-1278 voor het dilemma zijn komen te staan om te kiezen voor zijn familie of voor Floris V als beschermheer van het Duitse Huis.

De politieke stellingname van Dirk van der Horst kan worden gepeild aan de hand van zijn daden. Ten tijde van zijn eerste vermelding als commandeur in 1272 was de Amstel-clan nog niet met Floris V gebrouilleerd, waardoor er geen reden is om aan te nemen dat Dirk partij moest kiezen.³⁷ Dat was evenmin het geval in 1275, toen Willem van Egmond goederen bij Ophemert aan het Duitse Huis van Utrecht schonk. In april 1277 gaf Dirk van der Horst in zijn commandeursambt *vidimus* van een oorkonde van de abt en het convent van Egmond. Daaruit valt een duidelijke positionering nabij het grafelijk hof op te maken.³⁸ In het volgende jaar moet het hem heet onder de voeten zijn geworden toen de graaf openlijk de kant van de Zuylen-clan koos. In 1284 en 1285 komt hij voor als landcommandeur van de Nederlanden in bronnen aangaande de ordekring van Biesen.³⁹ In Utrecht is van hem na 1277 niets meer te vernemen. Waarschijnlijk is hij naar Biesen uitgeweken en daar in de rangen opgeklommen.

Vervolgens is het een tijdlang onduidelijk wie er in het Duitse Huis aan het roer stond. Eerst in 1287 wordt er weer een commandeur genoemd, namelijk Dirk van Holland.⁴⁰ Veelzeggend over de positie van het Duitse Huis in deze onbestemde jaren is de verkoop van land aan de commanderij in december 1277 door Willem van Rijswijk, nota bene iemand uit een familie uit de Zuylen-clan. Jan van Nassau gaf hiervoor als leenheer van het land zijn consent. Opmerkelijk is evenwel de aanwezigheid van kopstukken uit de Amstel-clan als getuigen: Gijsbrecht van Amstel en zijn broer Arnold, Alferd en Ernst van Wulven en Herman van Woerden.⁴¹ Deze goederenoverdracht illustreert het kortdurende wankele evenwicht in het stadsbestuur sinds de Zuylen-clan met aristocratische aanhangers in 1276 het gildenbestuur dat door Van Amstel in het zadel was geholpen afzette maar geen gehele restauratie wist door te voeren.⁴²

35 Van Winter, *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen*, 270-271.

36 Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*, 192-193, 255-256.

37 Limburg, *Die hochmeister des Deutschen Ordens und die Ballei Koblenz*, 192.

38 OHZ, nr. 1779.

39 J. Grauwels, *Regestenlijst der oorkonden van de landcommanderij Oudenbiezen en onderhorige kommanderijen* (Brussel 1966) nrs. 79, 1347; Van der Eycken, 'Ridders, priesters en zusters van de balije Biesen', 79.

40 De Geer, *Archieven*, nr. 274.

41 OSU, nr. 1956.

42 Van Vliet, 'De stad van de burgers', 109.

Op 30 juli 1278 wees Willem van Rijswijk een tienjarige rente toe aan het Duitse Huis. Ditmaal werden er geen getuigen opgetekend.⁴³ Een maand later trad hij samen met Zweder van Zuylen en Zweder van Beusichem in het geheim 'in vriendschap' met Floris V.⁴⁴ Op 5 september bedankte de graaf dit drietal voor het binnenlaten van zijn troepen in de stad en sloot hij met hen en het stadsbestuur een verdrag van wederzijdse bijstand.⁴⁵ Nu moest het Duitse Huis wel kiezen tussen de partijen Amstel en Zuylen. In juli 1279 verklaarde Willem van Rijswijk in bijzijn van onder anderen Zweder van Beusichem het Duitse Huis beloofd te hebben afstand te doen van al zijn rechten op het door hem verkochte land zodra zijn zoon Willem meerderjarig was.⁴⁶ Het lijkt erop dat de broeders van het Duitse Huis in 1277 probeerden in lijn met de machtsbalans in het stadsbestuur een neutrale houding ten opzichte van de twee dominante facties aan te nemen, maar dat ze door de acties van hun beschermheer Floris V in het najaar van 1278 min of meer gedwongen werden om mee te deinen richting de Zuylen-clan. De schenking van de Overstichtse bisschoppelijk ministeriaal Bertold Rading in 1278 is hier eveneens een indicatie van. Ook daarbij zegelde Zweder van Beusichem.⁴⁷ Dit moeten complexe jaren voor het Duitse Huis zijn geweest. In deze context is het begrijpelijk dat de kruistochtprediking die in de jaren 1270 gaande was niet tot een schenkingsgolf leidde zoals die zich in de late jaren 1260 had voorgedaan. Daarvoor bestond er te veel onenigheid in de stad en mogelijk ook in het Duitse Huis.

KOP VAN JUT

De broeders van het Duitse Huis bleven Hollandse kleur bekennen toen de politieke kaarten in het Sticht opnieuw werden geschud. In het voorjaar en de zomer van 1285 sloten Floris V en Jan van Nassau een reeks overeenkomsten waarin de graaf in feite de financiële huishouding van de elect en het bisdom dicteerde. De graaf van Holland had het bisdom stevig in zijn greep. Op lokaal niveau, het stadsbestuur van Utrecht, zat de driehoek elect, Zuylen-clan en het patriciaat echter weer stevig in het zadel. In maart 1286 was Dirk Vrenk bijvoorbeeld schout en Gerard de Vries en Frederik Zoudenbalch waren schepen.⁴⁸ Sinds de beëindiging van het gildenbestuur en de restauratie van 1278 was een groot aantal burgers de stad uit verbannen.⁴⁹ Hiermee was de machtsbasis van de Amstel-clan in de stad tijdelijk weggefallen.

Gijsbrecht van Amstel verzoende zich in oktober 1285, slechts enkele maanden nadat elect en graaf tot een overeenkomst waren gekomen, met Floris V en werd diens leenman. Onder degenen die daarbij beloofden de graaf militair bij te staan ingeval Gijsbrecht van Amstel zich niet aan de voorwaarden zou houden, bevond zich Jan II van de Leede. Jan

⁴³ OSU, nr. 1979.

⁴⁴ OSU, nr. 1983.

⁴⁵ OSU, nrs. 1985-1986.

⁴⁶ OSU, nr. 2005.

⁴⁷ OSU, nr. 1974.

⁴⁸ OSU, nr. 2268.

⁴⁹ J. Smithuis, *Urban politics and the role of guilds in the city of Utrecht (1250-1450)* (proefschrift Universiteit Leiden 2019) 68.

stelde zich tevens borg voor de schuld van 2000 ponden die Gijsbrecht bij de graaf had uitstaan.⁵⁰ Twee jaar later schonk *Johannes Leder* veel land aan het Duitse Huis bij zijn intrede. Ik heb deze Jan reeds genealogisch gepositioneerd als vermoedelijk een neef van Jan II van de Leede. Daarbij zijn ook de mogelijke verwantschapsrelaties met zowel het Hollandse geslacht Van de Wateringe als de Van Amstels ter sprake gekomen. Wellicht is het niet toevallig dat bij deze schenking in 1287, tien jaar na de laatste vermelding van een commandeur, Dirk van Holland in die functie optrad. Na een klein decennium waarin het Duitse Huis met enige tegenzin de toenadering van de graaf tot de Zuylen-clan volgde, konden de broeders nu weer in de door hen gewenste richting aansluiting vinden bij de Amstel-clan.

De constellatie vanaf 1285 zoals die in tabel 5.3 is gerangschikt, toont ogenschijnlijk een terugkeer naar de verhoudingen tussen omstreeks 1257 en 1278. De realiteit was echter genuanceerder en minder statisch dan in dit schema gevangen kan worden. De Hollands-Stichtse betrekkingen onder Hendrik van Vianden waren immers veel minder vijandig en verziekt dan onder de latere regeringsjaren van Jan van Nassau.

Tabel 5.3 Vereenvoudigde schematische weergave van de bondgenoten van de rivaliserende Utrechtse clans Amstel en Zuylen in 1285

1285	
<i>Amstel-clan</i>	<i>Zuylen-clan</i>
Floris V	Delen patriciaat
Duitse Huis	Jan van Nassau

In de politieke context van de jaren na 1285 waren omstreden bezittingen van het Duitse Huis een kwetsbaar mikpunt voor anti-Hollandse sentimenten in de stad Utrecht. Na lange tijd ongeschonden in de Stichtse verdeeldheid gebleven te zijn, waren de elect en het stadsbestuur nu bij machte hun gram te halen. Deze ontwikkeling laat zich illustreren aan de hand van twee casussen, namelijk het verlies van de Klaaskerk en het tegenhouden van de aansluiting van het klooster Bethlehem bij de Utrechtse kring van de Duitse Orde. Ik bespreek deze twee aderlatingen voor het Duitse Huis beknopt en sluit af met de reactie van de traditionele beschermheer Floris V.

De Utrechtse Klaaskerk was sinds de schenking door Hendrik van Vianden en domproost Gobert van Perweis in 1250 een omstreden bezit van het Duitse Huis. Bevestigingen van het rechtmatige bezit in de jaren 1251-1254 door onder anderen Albertus Magnus en kardinaal-diaken Petrus wijzen op pogingen om de schenking aan te vechten.⁵¹ In 1263-1265 moesten de pausen Urbanus IV en Clemens IV eraan te pas komen om het bezit en het patronaatsrecht te bevestigen.⁵² Waarschijnlijk was de Klaaskerk het Duitse Huis afgenomen tijdens de voorgaande turbulente jaren en werd ze in het kader van de verzoening tussen Hendrik van Vianden en de graaf van Holland en niet te vergeten de kruistochtvoorbereidingen van het moment, aan de broeders teruggegeven. Gobert van Perweis, die

50 Ketner, 'De elect Jan van Nassau', 19-21; OSU, nrs. 2247-2248.

51 OSU, nrs. 1240, 1276, 1333-1334.

52 De Geer, *Archieven*, nr. 98; OSU, nr. 1676.

in 1265 nog erkende de kapittelgoederen ‘minus iuste’ vervreemd te hebben – het collatie-recht lag immers niet bij de domproost, maar bij het kapittel – werd een maand later door Hendrik van Vianden *overruled* met een opdracht aan de proost van Sint Jan om het Duitse Huis in het bezit van de kerk te handhaven.⁵³ Gobert legde zich hierbij neer, want in 1267 stelde hij op voordracht van de commandeur en broeders van het Duitse huis priesterbroeder Bertram als pastoor van de Klaaskerk aan.⁵⁴ Vier jaar later droeg hij ook de rechten op de zielzorgtaken en relieken over, onder voorbehoud dat de broeders hem in geestelijke zaken verantwoording schuldig bleven. In 1280 droeg hij deze rechten op aan de priesters Jacob Soudekin en Arnoud.⁵⁵ Van het oorspronkelijke plan de kerk bij een nieuw te bouwen Duitse Huis te incorporeren, lijkt enkel het patronaatsrecht te zijn overgebleven of gerestitueerd. Dit waren de jaren waarin het Utrechtse stadsbestuur niet op gespannen voet met Holland stond.

Volgens De Bruijn, Pouw en Van der Tuuk was Jacob Soudekin waarschijnlijk identiek met Jacob Zoudenbalch, omdat in april 1297 broeder Jacob Soudekin van het Duitse Huis optrad en in de maand daarop werd Jacob Zoudenbalch kerkheer van de Klaaskerk genoemd.⁵⁶ Dit is vermoedelijk een misverstand op basis van een toevallige vermelding van twee verschillende personen met dezelfde voornaam kort na elkaar. Ten eerste was Jacob Zoudenbalch in 1282 kapelaan van de Buurkerk te Utrecht en dus geen priester bij de Klaaskerk.⁵⁷ Ten tweede is het onwaarschijnlijk dat een Zoudenbalch omstreeks 1280 in het Duitse Huis trad. Weliswaar stond de Zuylen-factie, die werd gesteund door de Zoudenbalchs, destijds niet vijandig tegenover het Duitse Huis, maar intrede aldaar was toch een stap te ver richting een onomkeerbare verbintenis met de politiek van de graaf. Ten derde is het zeer de vraag of de Klaaskerk in 1297 nog door priesters van de Duitse Orde werd bediend. Op 2 mei 1282 trad Jacob (zonder toenaam) nog als priester van de Klaaskerk en broeder van het Duitse Huis op. Hij meldde toen dat hij namens pauselijke rechters samen met clericus Gerard van Breda naar Keulen was gereisd om aartsbischop Siegfried van Westerburg te dagvaarden vanwege diens excommunicatie van Floris V, maar dat Jacob en Gerard die dagvaarding wegens tegen hen geuite bedreigingen niet in de Keulse Dom durfden voor te lezen.⁵⁸ Na 1282 is er niets meer over activiteiten van ordebroeders in relatie tot de Klaaskerk te vernemen. Ten tijde van de eerste goederenadministratie van het Duitse Huis in de jaren 1360 blijkt noch het patronaatsrecht, noch de kerk zelf tot het bezit van de landcommanderij te behoren. Gelet op de verzoening tussen Van Amstel en Floris V in 1285, de daaraan voorafgaande vetestrijd in het Sticht en het gegeven dat Jacob Zoudenbalch in 1297 priester van de Klaaskerk was, kom ik tot de conclusie dat tussen 1285 en 1297 het Duitse Huis zeer waarschijnlijk alle rechten op de kerk

53 OSU, nr. 1654.

54 OSU, nr. 1712.

55 De Bruijn, Pouw en Van der Tuuk, *De vestiging van het Duitse Huis in de stad Utrecht*, 13.

56 Ibidem, 14-15; OSU, nrs. 2812, 2818.

57 OSU, nr. 2123.

58 OSU, nr. 2104; Op 13 juni 1282 (OSU, nr. 2116) werden onder anderen de niet bij name genoemde ‘presbyteris sancti Nicholai in Traiecto’ opgedragen de Keulse metropoliet opnieuw te dagvaarden. Dit moeten de twee priesters van de Duitse Orde zijn geweest, onder wie Jacob Soudekin. Dit is in feite de laatste vermelding van priesterbroeders van de Duitse Orde in de Klaaskerk.

is afgenomen en er vervolgens aanhangers van de Zuylen-factie in de priesterambten zijn geïnstalleerd.

Het reguliere kanunnikenklooster Bethlehem bij Doetinchem en het Duitse Huis bij Utrecht hadden met Sweder I van Dingden dezelfde *founding father*.⁵⁹ Uit de overdracht van goederen te Ede door broeder Frederik van Rheden uit het Duitse Huis te Dieren aan Bethlehem in 1232 valt een goede verstandhouding tussen de twee religieuze instellingen op te maken.⁶⁰ Volgens Milis' geschiedwerk over de congregatie van Arrouaise der reguliere kanunniken, probeerde Bethlehem zich in 1268 los te maken van die congregatie en zich bij de Duitse Orde aan te sluiten.⁶¹ Bij dat jaartal gaan er alarmbellen rinkelen: toen leidden kruistocht, patronage van de Hollandse graaf en algehele gunstige politieke omstandigheden voor het Duitse Huis immers tot een forse uitbreiding van het convent en dito goederenbezit. Klaarblijkelijk voelden de kanunniken zich nog dermate verbonden met de Utrechtse kring van de Duitse Orde, dat zij het wenselijk en toelaatbaar achtten om middels aansluiting deel te hebben aan deze bloei van de Utrechtse commanderij. Voor deze overstap was toestemming van hoge kerkelijke autoriteiten nodig. Die toestemming kwam op 24 juni 1276 van de Keulse aartsbisschop Siegfried van Westenburg.⁶² Ook Jan van Nassau gaf blijkens een ongedateerde en verloren gegane oorkonde zijn zegen.⁶³ De toenadering in 1277-1278 tussen het Duitse Huis en de Zuylen-clan als aanhangers van de elect ging hier vermoedelijk aan vooraf. In juni 1278 komen de 'fratres Theutonice domus sancte Marie in Bethlehem' voor het eerst in een bron voor.⁶⁴

Op 15 maart 1281 herriep de elect onder dreiging van excommunicatie zijn besluit, omdat de broeders hem zouden hebben voorgelogen dat ze nog niet volgens een erkende regel leefden, maar, zo schrijft hij: 'die valsheid ontdekten we al snel'.⁶⁵ Na tussenkomst van hoogmeester Hartmann van Heldringen van de Duitse Orde, verleende het Utrechtse Domkapittel op 17 juli 1282 onder voorwaarden toch goedkeuring aan de overstap.⁶⁶ Jan van Nassau hield echter voet bij stuk en hernieuwde twee dagen later zijn banvonnis. Hij wist zich daarbij gesteund door een deel van het Bethlehemse convent, want eerder in het jaar ontving hij het bericht dat enkele kanunniken wilden gehoorzamen aan zijn oproep om terug te keren. Hun ban werd opgeheven.⁶⁷ De politieke wind die in 1285 in Utrecht opstak, kan hebben bijgedragen aan een uitweg uit deze impasse. Op 12 juni 1286 ver-

59 Dit is in hoofdstuk 1 behandeld.

60 OGZ4, nr. 1232.12.31.

61 L. Milis, *L'ordre des chanoines réguliers d'Arrouaise. Son histoire et son organisation, de la fondation de l'abbaye-mère (vers 1090) à la fin des chapitres annuels I* (Brugge 1969) 259-261.

62 De Geer, *Archieven*, 623.

63 OGZ4, nr. 1276.12.31.

64 OGZ4, nr. 1278.06.13.

65 OGZ4, nr. 1281.03.15(=OSU, nr. 2065): 'falso nobis suggerentes, quod nullum ordinem approbatum recepissent nec haberent, super huiusmodi licentia litteras nostras inpetrarunt, sed nos celerius ea falsitate comperta.'; De vooraanstaande Nederlandse historici Nijhoff en Ketner hebben over deze kwestie geschreven. Nijhoff interpreteert de oorkonde als een trage reactie van een 'in zingenot weggezonden bisschop': I.A. Nijhoff, *Klooster Bethlehem of Bielheim* (Arnhem 1853) 14-15. Door alles aan de incompetentie van Jan van Nassau te wijten, versterkt Nijhoff op ongegronde wijze het onvermogen van de elect. Ketner geeft een genuanceerder en gedetailleerder beeld van de gang van zaken: F. Ketner, *De oudste oorkonden van het klooster Bethlehem* (Utrecht 1932) 122-123.

66 OSU, nrs. 2112, 2122.

67 OSU, nrs. 2106, 2125.

klaarden zowel het klooster Bethlehem als de Duitse Orde zich te onderwerpen aan de gerechtelijke uitspraak van de proost en deken van de Utrechtse Dom en de proosten van Deventer en Oldenzaal.⁶⁸ In hun vonnis van 1 juli bepaalden zij dat de broeders van Bethlehem het habijt van de augustijner koorheren weer moesten aantrekken. Ter compensatie wezen ze de kerk van Doesburg, dus voor alle duidelijkheid niet enkel het patronaatsrecht daarvan, toe aan het Duitse Huis te Utrecht.⁶⁹ De zaak kreeg toen nog een staart, want het klooster Bethlehem en het Duitse Huis raakten direct met elkaar verward in een juridische strijd omtrent vooral goederen in Doesburg.⁷⁰

Het Domkapittel had bakzeil gehaald, maar het Duitse Huis mocht zich verheugen in het bezit van de Doesburgse kerk. Mogelijk werden de broeders van Bethlehem die zich wilden aansluiten bij de Duitse Orde naar Doesburg gezonden, zodat voor iedereen een oplossing werd gevonden. Ed Harenberg opperde deze mogelijkheid in een ongepubliceerde lezing in 2014.⁷¹ De verwijzing naar de werken van de Duitse Orde in het buitenland door Jan van Nassau toen hij de kerk enkele dagen na de gerechtelijke uitspraak overdroeg, moet eveneens betekenis hebben gehad. Die referentie stond niet in het vonnis. Er zijn legio motieven voor Jans opmerking te bedenken. Misschien was hij persoonlijk begaan met de verdediging van de christenheid of sneed hij dat thema aan om zijn positie als kerkvorst waar te maken. Specifieker in de politieke sfeer is het verleidelijk een verband te zien tussen de verwerving van deze kerk en het verlies van de Klaaskerk. Bisschop Jan kan tevens duidelijk hebben willen maken dat de Utrechtse broeders het niet aan zichzelf, maar aan hun internationale collega's te danken hadden dat ze de Doesburgse kerk kregen. Dat is echter onwaarschijnlijk in het licht van de activiteiten van juist de Utrechtse broeders in het Heilige Land en de traditie van schenkingen aan het Duitse Huis *in subsidium Terre Sancte*. Bovendien kan de verdediging van de christenheid wel degelijk een rol hebben gespeeld in het vonnis. In februari 1286 bepaalde paus Honorius IV dat de Utrechtse domproost het huis van de broeders van Sint Marie in Zierikzee aan de predikheren moest verkopen *in Terre Sancte subsidium*.⁷² De uitkomst van de aansluiting van het klooster Bethlehem bij de Utrechtse kring van de Duitse Orde illustreert dat kruistocht en politiek als verklarende factoren voor de goederenverwerving van het Duitse Huis met elkaar samenhangen.

TRANSITIE

Misschien zou de positie van het Duitse Huis verder verzwakt geraakt zijn indien de kopstukken van de vetestrijd in de jaren 1290 niet één voor één uit het veld werden geslagen. Paus Nicolaas IV zette in 1290 Jan van Nassau af en installeerde het jaar daarop zijn pauselijke kapelaan Jan van Sierck als bisschop. Met hem was er eens geen vertrouweling

⁶⁸ OSU, nrs. 2275-2276.

⁶⁹ OSU, nr. 2280.

⁷⁰ OSU, nr. 2304.

⁷¹ E. Harenberg, 'Het ontstaan van de commanderie van de Duitse Orde te Doesburg en een overzicht van haar behuizing en inrichting in de vijftiende eeuw' (ongepubliceerde lezing 14-10-2014) 2.

⁷² OSU, nr. 2263.

van een naburige vorst benoemd.⁷³ Bekes beschrijving van de regering van deze bisschop beperkt zich vooral tot de verdrijving van Van Amstel en Van Woerden uit Vreeland en Montfoort. De Amstel-clan kreeg 'uut Hollant een machtich heer [leger]' toegeschoven, met behulp waarvan Steven en Frederik van Zuylen werden omgebracht. Volgens Beke wist de geestelijkheid van Utrecht vervolgens Floris V over te halen om Gijsbrecht van Amstel te ontzetten, die zich op zijn beurt aansloot bij Zeeuwse opstandelingen en dat met gevangenneming moest bekopen. Na een aanvankelijke verzoening zou Herman van Woerden Gijsbrecht hebben overtuigd dat de graaf moest worden afgezet en vervangen door hun bondgenoot Jan van Cuyck.⁷⁴

Met zijn herhaalde vernedering van de Amstel-clan, maar ook door zijn overlopen van de Engelse naar de Franse koning en zijn daaraan gerelateerde strijd tegen Vlaanderen om Zeeland bewesten Schelde, lokte Floris V een samenzwering van boze edelen tegen zich uit. Toen hij als onderhandelaar tussen Gijsbrecht van Amstel en Zweder van Zuylen in Utrecht was, werd hij gevangengenomen en naar zijn eigen Muiderslot gebracht. Voordat hij daar achter slot en grendel kon worden gezet, verschenen lieden uit de lokale bevolking die hem probeerden te bevrijden. In de chaos die toen ontstond, werd Floris V op 27 juni 1296, hoogstwaarschijnlijk onbedoeld, vermoord.⁷⁵ Er bestaan zeer uiteenlopende theorieën over de plaats waar Gijsbrecht van Amstel na deze mislukte staatsgreep verbleef.⁷⁶ Voor mijn verhaal is het enkel van belang dat de politieke rol van de Amstel-clan was uitgespeeld.

Eveneens in 1296 plaatste de paus Jan van Sierck over naar het bisdom Toul en werd Willem Berthout, wiens voorouders ten tijde van de vijfde kruistocht tot de eerste begunstigers van de Duitse Orde in de Nederlanden hadden behoord, de nieuwe bisschop van Utrecht. In zes jaar tijd was de bezem stevig door het politieke speelveld gegaan. Dit resulteerde ontegenzeggelijk in een verzwakking van alle partijen die in de voorgaande decennia in een Utrechtse machtsstrijd waren verwickeld. In dit dreigende machtsvacuüm lagen nog ingrijpendere politieke omwentelingen in het verschiet.

Die veranderingen dienden zich zowel in Holland als in Utrecht rond de eeuwwisseling aan. Direct na de dood van Floris V werden de toch al moeizame relaties tussen de Avesnes en de Hollandse tak van de gravenfamilie problematisch. De partijen werden geleid door respectievelijk de pro-Franse Jan van Avesnes, zoon van Aleid van Holland, en de aan het Engelse hof verblijvende zoon van de vermoorde graaf, Jan van Holland. Laatstgenoemde werd als graaf Jan I gehuldigd, maar was sterk afhankelijk van de edelen die hem steunden en hem daarom tot hun speelbal maakten. Jan overleed kinderloos in 1299, waarna Jan van Avesnes op de troon kon komen omdat de Hollandse dynastie in rechte lijn was uitgestorven.⁷⁷ Jans moeder Aleid had voorheen toenadering gezocht tot de Hollandse familie waaruit zij geboren was – haar begunstiging van het Duitse Huis was daar

73 J.W. Berkelbach van der Sprenkel, *Geschiedenis van het bisdom Utrecht van 1281 tot 1305* (Utrecht 1923) 55-57.

74 Beke, *Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant*, 149-152.

75 J.W. Verkaik, *De moord op graaf Floris V* (Hilversum 1996) 135-154; Hugenholtz, *Floris V*, 90-102.

76 Zie voor een overzicht van deze theorieën: Amstel, *De heren van Amstel*, 178 n.18; Hij voegt hier zijn eigen these over een vlucht naar Brabant aan toe. In hetzelfde jaar verscheen het in paragraaf 4.3 besproken artikel van De Boer over de vermeende rol van Gijsbrecht van Amstel bij de stichting van Pruisisch Holland.

77 De Boer en Cordfunke, *Graven van Holland*, 93-95.

een uiting van – maar sinds de breuk met Floris V was zij met haar zoons in het kamp Avesnes terechtgekomen (zie paragraaf 4.2). Het Duitse Huis te Utrecht verloor hierdoor de familie waarmee het sinds de jaren 1240 een sterke patronageband had opgebouwd en die een aanzienlijke bijdrage aan de expansie van de Duitse Orde in Holland had geleverd. Nog eenmaal, in 1308, kwam er een goederenverwerving uit deze relatie voort, toen Hendrik van Rijsenburg de 33 morgen in Laag-Nieuwkoop die zijn moeder Aleid in 1270 had gekregen van zijn vermoedelijke halfbroer Floris V, bij zijn intrede schonk aan het Duitse Huis.⁷⁸ Het is overigens de vraag of Hendrik van Rijsenburg hier de vrije hand in had. Floris V had immers slechts tijdelijk de inkomsten uit deze goederen aan Aleid en haar kinderen toegezegd. Wat de bestemming daarna moest zijn, kan hij tevens hebben bepaald. Zijn relatie met het Duitse Huis van Utrecht laat een dergelijke gang van zaken toe. Een andere mogelijkheid is dat deze goederenverwerving gerealiseerd werd door graaf Jan II van Holland uit het huis van Avesnes, als erfgenaam van de goederen van Floris V, in samenspraak met zijn broer Gwijde van Avesnes, die van 1301 tot 1317 bisschop was in Utrecht.

Tijdens de regering van deze Gwijde brak in Utrecht een opstand uit. Het patriciaat kon vanwege de sterk verzwakte ridderschap de macht aan zich trekken, maar raakte daarbij intern verdeeld tussen twee facties die werden aangevoerd door de families De Vries enerzijds, welke partij daarom Fresingers werd genoemd, en Lichtenberg anderzijds. Terwijl bisschop Gwijde in 1304 in Zeeland gevangen zat vanwege zijn partijkeuze voor de Hollandse graaf tegen de rivaliserende Vlaamse gravenfamilie Dampierre, greep de pro-Vlaamse Lambert de Vries de macht met behulp van de gilden. Die kregen daar een stevige positie in een radicaal hervormd stadsbestuur voor terug. Lambert zelf werd voorzitter van de schepenenbank. Toen de bisschop het jaar daarop werd vrijgelaten, kozen de gilden eieren voor hun geld door zich met hem te verzoenen in ruil voor het verbreken van de alliantie met de Fresingers. Lambert de Vries en vijftien van zijn aanhangers werden verbannen. Na de ridderschap was nu ook een deel van het patriciaat verzwakt en triomfeerden de gilden.⁷⁹

Deze politieke transitie weerspiegelt zich in de begunstiging van het Duitse Huis in zowel Holland als Utrecht. De nauwe band van het Duitse Huis met het Hollandse gravenhuis kan een reden zijn geweest voor het beheer van kruisland in Holland door de orde. Ik noemde al dat de schenking van Olent van Noordwijk in 1292 de laatste verwerving in deze categorie was en dat de Utrechtse commandeur Wouter vier jaar later afstand deed van zijn rechten op kruisland te Maasland. Vervolgens kwamen de johannieters in Haarlem in de gunst van de graven te staan en werden zij de aangewezen partij die kruisland in Holland beheerden. Herbaren van Drongelen had een evidente politieke agenda toen hij in het begin van de veertiende eeuw in Sliedrecht een bezitscomplex van de Duitse Orde probeerde te creëren in een tijd waarin zijn familie de Hollandse graaf bleef steunen terwijl zijn verwanten van Van Heusden hun heil in Brabant zochten. Zoals gezegd liep die politiek stuk op de Brabants-Hollandse oorlog om Heusden in 1318. Het is daarom niet

⁷⁸ Deze goederentransactie is in paragraaf 3,3 aan bod gekomen.

⁷⁹ Burgers, 'Tussen burgerij en adel', 19-26; Smithuis, *Urban politics*, 69-72; Van den Hoven van Genderen, 'Op het toppunt van de macht', 113-121.

verwonderlijk dat de Duitse Orde de bezittingen in Sliedrecht volgens de balijekroniek verkocht. Zo maakte het Duitse Huis een terugtrekkende beweging uit Holland. Op de gevolgen hiervan voor de verhouding met de commanderijen in Holland en Zeeland kom ik in de volgende paragraaf terug.

In Utrecht droogde ondertussen de begunstiging vanuit de ridderschap op. Bij de intredeschenking van Gijsbrecht van Dolre in 1292 zegelden Gijsbrecht van Goy en zijn gelijknamige zoon.⁸⁰ Zij kunnen aangemerkt worden als exponenten van de in de verdrukking zijnde Amstel-clan. Toen Gerard van Rijn in september 1294 zijn intredeschenking in een oorkonde vastlegde, vermeldde hij geen getuigen of medezegelaars. De politieke positionering van zijn familie valt evenwel af te leiden uit de aanwezigheid van 'Heimeric van den Rine ende Heinric van den Rine, knapen' bij het verbond dat Floris V met de Zuylen-clan sloot op 25 oktober 1294.⁸¹ Nam Gerard een andere positie in dan zijn naaste verwanten of wisselde het Duitse Huis even gemakkelijk van politieke kleur als de graaf? Herman van Woerden, kopstuk uit de Amstel-clan, schonk in 1293 de kerken van Harmelen en Waarder aan de Utrechtse johannieters. Als getuigen werden Gijsbrecht van Amstel en de Hollandse edelman Dirk van Brederode genoemd.⁸² Het lijkt erop dat de broeders van Sint Jan te Utrecht in deze fase (in meerderheid) sympathiseerden met de Amstel-clan terwijl het Duitse Huis aansluiting vond bij de partij Zuylen. Als dat inderdaad gebeurde, dan was het van zeer korte duur. In 1295 kochten de broeders van de Duitse Orde juist weer land van Hubert uit het Amstelgezinde geslacht Van Wulven. Misschien maakte de hoge politieke druk de aloude scheidslijnen tussen bepaalde Stichtse geslachten vloeibaar en uitte zich dit in een gemêleerd begunstigingspatroon van geestelijke instellingen in de jaren 1290. Het beeld van de politiek-maatschappelijke positionering het Duitse Huis in deze jaren is even wisselvallig als de algehele verhoudingen in Utrecht destijds.

De analogie tussen politieke ontwikkelingen en begunstiging zette zich voort met de toename van schenkingen vanuit de burgerij. In april 1305, een jaar na de gildenopstand, vermaakte burger Johan Zwart met zijn echtgenote Hylla circa 45 morgen land. Dit zou nog kunnen worden uitgelegd als een burgerlijke schenking 'van de oude stempel'. Het Duitse Huis had immers wel vaker donaties van echtparen uit de stad in ontvangst genomen, bijvoorbeeld van Albert en Fementia Visser in 1232 en Frederik en Lisa Heye rond 1267. Daarbij ging het telkens om zeer vermogende burgers die hun sociale stijging toonden door een riddermatige levensstijl aan te nemen, zoals het vergaren van veel grond. Een intrede in het Duitse Huis zou daar wel in passen. Johan Zwart was reeds pachter van het Duitse Huis en grootgrondbezitter. Hij voldeed volledig aan het klassieke profiel van de omhoog strevende burger.

Anno 1305 was er echter niet enkel sprake van burgers die aansluiting zochten bij de ridders van de Duitse Orde, maar was de toenadering wederzijds. Toen bisschop Gwijde van Avesnes zich in november van dat jaar verzoende met de stad en Lambert de Vries met de zijnen de stad werden uitgezet, hingen de abt van de Paulusabdij, de commandeur

80 OSU, nr. 2556.

81 OSU, nr. 2655.

82 OSU, nrs. 2573, 2599, 2601, 2625-2626.

van het Catharijneconvent en de commandeur van het Duitse Huis op verzoek van de bisschop hun zegel aan de desbetreffende oorkonde.⁸³ Bij een dergelijk beladen document kan dit enkel betekenen dat de drie geestelijke instellingen een bemiddelende rol hadden in de verzoening. Zo kunnen de financiële diensten die Lambert en de orde elkaar verleenden, een rol hebben gespeeld. In 1290 stond Lambert samen met Rikout van Noorde-loos borg voor 2000 Hollandse ponden die Floris V schuldig was aan het Duitse Huis te Koblenz.⁸⁴ Uit een oorkonde van 5 augustus 1303 blijkt dat het Duitse Huis van Utrecht schuldbekentenissen van de bisschop ten opzichte van Lambert de Vries en Alart van Buren bewaarde.⁸⁵ Vanaf de vroege veertiende eeuw was de commanderij vaker bewaarplaats van geld of schuldpapieren van derden. In 1309 bepaalde bisschop Gwijde bijvoorbeeld dat enkele geldbedragen in het kader van een verzoening moesten worden voldaan in het Duitse Huis.⁸⁶ De klaarblijkelijk financiële betrouwbaarheid van het Duitse Huis uitte zich tevens in de lijfrenten die lokale burgers er vestigden en waarvan de eerste sporen in de pachtregistratie van 1365 zichtbaar worden.

Deze rol op de kapitaalmarkt maakte het Duitse Huis aantrekkelijk voor de burgerij. Na de dotatie met riddermatig karakter van de aristocratische Johan Zwart kwam vanaf 1311 de begunstiging op gang door klein vermogende burgers die luisterden naar minder vooraanstaande namen, zoals Gerrit Pude en Simon Twistrate. Hun schenkingen betroffen dan ook vooral stedelijk onroerend goed, aangevuld met kleine stukjes land. Naast een intredescheking, waren dit vooral 'goede doelen donaties' en wellicht speelde schuldaflossing een rol. Met het terugkeren van de rust in de stad na enkele jaren, verviel ook de bemiddelende positie van het Duitse Huis en in 1316 eindigde de reeks goederenoverdrachten van Utrechtse burgers. Wat resteerde was het uitgeven van lijfrenten.

De broeders vervulden hun bankiersfunctie niet zonder winstoogmerk. Door in 1313 acht morgen land te Gasperde te kopen en meteen weer aan de bezitter Reinier van Gasperde in erfpacht uit te geven, investeerden ze geld dat ze blijkbaar in de kluis hadden liggen in een erfelijke rente. Zoals ik in het vorige hoofdstuk constateerde, nam de bezitsverwerving door aankoop en ruil in de volgende decennia toe, terwijl zich geen noemenswaardige schenkingen meer voordeden. Wat betreft het verkopen van land zou er sprake kunnen zijn van een vertekend beeld, omdat eigendomspapieren van land konden worden weggegooid nadat het betreffende land was verkocht. Gezien de uitzonderlijk rijke bronnenoverlevering in het archief van het Duitse Huis vanaf de veertiende eeuw en het feit dat er sporen van veelvuldige verkoop verwacht zouden mogen verwachten in de archieven van kopende partijen, is het echter waarschijnlijk dat het Duitse Huis vrijwel geen land verkocht. Er lijkt dus sprake geweest te zijn van een surplus aan kapitaal dat op zeer kleine schaal werd ingezet voor de aankoop en afronding van bezit.

De aantallen transacties zijn uiterst gering in vergelijking tot die van de goed onderzochte abdij Mariënweerd in dezelfde periode. Dit grote klooster kocht in de eerste vier decennia van de veertiende eeuw honderden morgens land aan. Het verschil kan niet aan

83 P.W.A. Immink en A.J. Maris, *Registrum Guidonis* (Utrecht 1969) nr. VII.

84 Burgers, 'Tussen burgerij en adel', 7.

85 Berkelbach van der Sprenkel, *Regesten bisschoppen van Utrecht*, nr. 37.

86 Immink en Maris, *Registrum Guidonis*, nrs. 37-38.

een deplorabele economische positie van het Duitse Huis worden toegeschreven, aangezien die positie juist florissant lijkt te zijn geweest. Dat beeld wordt versterkt als bedacht wordt dat ook de Duitse Orde moet hebben geprofiteerd van de toenemende inkomsten uit land die werden veroorzaakt door langdurige bevolkingsgroei in grote delen van Europa. Net zoals cisterciënzer en norbertijner abdijen hun rechtstreekse exploitatie onder druk van stijgende arbeidslonen verruilden voor de steeds lucratiever wordende verpachting, stapte de commanderij in 1365 over op verpachting van de conventsbouwingen, het agrarische kernbezitscomplex.⁸⁷ Misschien was het aanbod van land in de urbane regio Utrecht schaarser dan in het Gelderse rivierengebied waar Mariënweerd voornamelijk gegoed was. In combinatie met de groeiende markt voor kredietverlening die vanuit de Zuidelijke Nederlanden rond 1300 ook Utrecht bereikte, kan dit het voor het Duitse Huis een impuls zijn geweest om zich middels de uitgifte van lijfrenten op de kapitaalmarkt te begeven.⁸⁸ Door de beperkte schaal van deze uitgifte is het wegblijven van de broeders van de markt voor land hierdoor echter onvoldoende verklaard.

Hogere afdrachten richting Pruisen en Lijfland kunnen evenmin opgevoerd worden als dé oorzaak voor het uitblijven van een landaankoopbeleid. In dat geval zou een algemeen onvermogen tot het kopen van land zichtbaar moeten zijn bij balijen in het Duitse Rijk. De Hessische landcommanderij Marburg kocht in de periode 1302-1333 echter 143 keer goederen en tussen 1334 en 1371 vonden er 106 aankopen plaats. Pas daarna nam dit aantal sterk af.⁸⁹ Van de balije Koblenz zijn uit de eerste helft van de veertiende eeuw niet minder dan 82 koopcontracten bewaard gebleven.⁹⁰

De hoofdreden voor het uitblijven van landaankopen moet wel de aankoop in 1328 zijn van alle goederen en rechten van het seculiere kapittel in Tiel, waaronder de Walburgkerk en het patronaat van de Maartenskerk. Het Duitse Huis te Utrecht draaide hierbij op voor het enorme bedrag van 3000 ponden zwarte tournooisen. De goederen werden dan ook in eerste instantie overgedragen aan het Utrechtse huis. Dat moet het hebben doorgegeven aan de nieuwe commanderij in Tiel, waar de broeders uit Ophemert naartoe verhuisden. Enkel het patronaatsrecht van de Maartenskerk viel, zoals ook bij

Afb. 5.1 Huiszegel van de commanderij Tiel uit 1415, waarop St. Walburgis de naar haar vernoemde kerk in Tiel overhandigt aan een knielende ridder, zijnde waarschijnlijk de landcommandeur ten tijde van de overdracht in 1328, Johan van Hoenhorst. Bron: ARDOU, inv.nr. 2313.

87 Van Bavel, *Mariënweerd (1129-1592)*, 220-222.

88 Van Bavel, *Manors and markets*, 182-187; J. Melles, *Bisschoppen en bankiers. De eerste Lombardiers van de Lage Landen ± 1260* (Rotterdam 1962) 31.

89 U. Braasch-Schwersmann, *Das Deutschordenshaus Marburg*, 48-50.

90 Von Eickels, *Die Deutschordenballei Koblenz*, 86.

andere patronaatsrechten in de balije, aan de Utrechtse landcommandeur.⁹¹ Deze gebeurtenis is verbeeld op het huiszegel van de commanderij Tiel uit 1415 (afbeelding 5.1). Daarop overhandigt St. Walburgis de naar haar vernoemde kerk aan een knielende ridder, waarmee waarschijnlijk Johan van Hoenhorst – de landcommandeur in 1328 – is bedoeld.

5.4 DE WORDING VAN DE BALIJE UTRECHT

HET ORDEVERBAND DER PARTES INFERIORES

In hoofdstuk 2 constateerde ik dat de oprichting van het Duitse Huis te Utrecht aan de zijde van de Duitse Orde werd aangestuurd vanuit de hoofdvesting van de orde in de Lage Landen te Biesen in het graafschap Loon. Een sterke hiërarchische structuur met een vastomlijnd bestuurlijk begrippenapparaat had de Duitse Orde in de eerste helft van de dertiende eeuw echter niet. Ik heb daarom betoogd dat de vermelding van een landcommandeur in de bronnen niet de enige graadmeter mag zijn om te bepalen in hoeverre de vorming van een Utrechtse balije tot die tijd teruggaat. Een andere factor die moet worden meegewogen, is het optreden van Utrechtse broeders bij zaken buiten de eigen commanderij. Het gaat dan om het in ontvangst nemen van goederenschenken ten behoeve van een andere commanderij en in het bijzonder donaties die ten grondslag liggen aan de oprichting van een commanderij. Een essentieel kenmerk van een landcommanderij is bovendien de functie van het hoofdconvent als centrum van waaruit broeders naar onderhorige commanderijen kunnen worden heengezonden.

Op basis van deze criteria stelde ik dat de Utrechtse commanderij gedurende de jaren 1240 kenmerken van een dergelijke regionale hoofdvesting kreeg. Schenkingen in Holland en Zeeland werden aan de broeders in Utrecht gericht en soms namen zij deze goederen in ontvangst. De patronaatsrechten van kerken in Valkenburg en Maasland lijken vanaf de verwerving in 1241 aan de Utrechtse commandeur te zijn toegefallen. De eerste commandeur die in de bronnen voorkomt, Antonius van Printhaghen, was afkomstig uit Biesen. Pas in 1248 wordt hij voor het eerst vermeld. Vanaf toen verrichtte hij taken die voorheen door de meester in de *Partes Inferiores* werden uitgevoerd, zoals het in ontvangst nemen van goederen namens de orde. Ik heb daarom gesteld dat zich omstreeks die tijd een Utrechtse kring van nederzettingen van de Duitse Orde vormde. Een balije was dit zeker niet: de ordenederzettingen aan de noordzijde van de Rijn bleven onderdeel van het district der *Partes Inferiores*. Wel vormde dit een basis van waaruit zich de balije Utrecht kon ontwikkelen. In het resterende deel van dit hoofdstuk analyseer ik eerst de vorming van balijen in de ordeprovincie in de *Partes Inferiores*. Daarna komt benader ik dit thema vanuit het interne perspectief van de balije Utrecht.

Ten tijde van de stichting van het Duitse Huis van Utrecht was Biesen de hoofdvesting van de Duitse Orde in de Nederlanden en de standplaats van de *magister in Partibus*

91 ARDOU, inv.nrs. 1590, 1806, 2920; De Geer, *Archieven*, nrs. 469-470, 571-573; Berkelbach van der Sprenkel, *Regesten bisdommen van Utrecht*, nrs. 825-827, 849.

Inferioribus. Met de groei van het aantal nederzettingen in zijn gebied ontstonden onder zijn gezag meerdere bestuurlijke circuits. In 1234 was een zekere Egidius procurator van de ordegoederen in Brabant en de Vier Ambachten. Een deel hiervan kwam te vallen onder een *preceptor* van de Vier Ambachten, die zich vervolgens ontwikkelde tot commandeur van Pitsenburg met het hoofdhuis in Mechelen.⁹² Het andere deel blijkt in 1270 onder een *commendator domus Theutonicorum in Brabantia et Flandria* te vallen.⁹³ De autonome ontwikkeling van de Friese ordehuizen past eveneens in dit beeld. Het in hoge mate zelfstandig opererende Duitse Huis van Nes verkreeg vanaf de stichting van twee dochternederzettingen in Schoten en Steenkerk in periode 1280-1290 een regionale centrumfunctie.⁹⁴ De vorming van een Utrechtse kring stond dus niet op zichzelf.

Het ontstaan van dergelijke subgroepen uitte zich eveneens in een functiescheiding vanaf omstreeks het midden van de dertiende eeuw tussen de commandeur van Biesen en de meester van de Lage Landen. Laatstgenoemde was niet langer altijd afkomstig uit Biesen. Zo komt in 1253 en 1254 de commandeur van Koblenz, Wouter van Burgtor alias Wouter van Koblenz, voor als meester van de Lage Landen.⁹⁵ In 1260 zat Herman van Rijkkel op die post, terwijl Hendrik van Werden commandeur van Biesen was.⁹⁶ In 1265 en 1267 stond Gerard van Printhaghen in Biesen aan het roer en in 1268 was Lodewijk van Konswilre daar de plaatselijke commandeur.⁹⁷ Het jaar daarop blijkt Herman van Rijkkel wederom of nog steeds de provinciale overste te zijn.⁹⁸ Ook in 1273-1274 bekleedde hij dit ambt.⁹⁹ In de tussentijd (1270-1271) mocht Mathias van Frankfurt zich meester van de Lage Landen noemen, terwijl Wouter Scoupe (1270) en Dirk van Papenhoven (1271) commandeurs van Biesen waren.¹⁰⁰ De actieradius van al deze meesters beperkte zich evenwel tot de Zuidelijke Nederlanden. Vanaf de eerste vermelding van een Utrechtse commandeur op Oudejaarsdag 1248, samen met de meester van de Lage Landen, komt de provinciaal drie decennia niet meer voor ten noorden van de Rijn. Hoewel een gebrek aan bronnen een helder zicht op de loop der dingen ontnemt, ontstaat de indruk dat het district der Lage Landen in de tweede helft van de dertiende eeuw bestond uit verschillende kringen van nederzettingen rond een convent dat binnen de eigen kring enige mate van autonomie bezat, maar nog altijd behoorde tot de familie van ordehuizen in de Nederlanden.

Illustratief voor die aanhoudende verwantschap is het necrologium uit het circuit van Biesen. Hierin staan veel namen van broeders uit het Utrechtse convent, zoals Folpert van de Lek en een 'frater Theodericus de Traiecto', die geïdentificeerd kan worden als een priester

92 Militzer, *Die Geschichte des Deutschen Ordens*, 47; E. van Ermen, 'De vestiging van de Duitse Orde in Brabant', in: J. Mertens en M. van der Eycken ed., *Miscellanea baliviae de Juncis* (Bilzen 1995) 30-47, aldaar 34-35.

93 Limburg, 'Partes inferiores', 267.

94 Mol, *Friese huizen*, 51-53, 97-103.

95 Rijksarchief Brugge, Oorkonden met blauw nummer, inv.nr. 678; *Urkundenbuch zur Geschichte der jetzt die Preussischen Regierungsbezirke Coblenz und Trier bildenden mittelhheinischen Territorien*, H. Beyer, L. Eltester en A. Goerz ed. (Koblenz 1865) nrs. 1248, 1254; Limburg, *Die Hochmeister des Deutschen Ordens und die Ballei Koblenz*, 33.

96 *Cartulaire de l'église Saint-Lambert de Liège*, S. Bormans en E. Schoolmeesters ed. (Brussel 1893) nr. 571.

97 Van der Eycken, 'Ridders, priesters en zusters van de balije Biesen', 164; DOZA OR, inv.nr. 635/8.

98 *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins* II, nr. 596.

99 Grauwels, *Regestenlijst Oudenbiezen*, nrs. 64, 1344.

100 Ibidem, nr. 60; Stadsarchief Mechelen, Archief van de Commanderij van Pitzemburg (Pitsenburg), inv.nr. 40; Van der Eycken, 'Ridders, priesters en zusters van de balije Biesen', 164.

terbroeder die in 1325 pastoor van de Pieterskerk in Leiden was.¹⁰¹ Tevens bevat het necrologium informatie over mobiliteit tussen ordevestigingen. Zo staat er dat Alardus van der Horst, een Utrechtse subdiaken die in 1264 met pauselijke toestemming terugkeerde naar het Duitse Huis, priester-commandeur van Gemert werd. Inderdaad trad hij van 1270 tot 1293 in die hoedanigheid op.¹⁰² Zijn familielid Dirk van der Horst week, zoals gezegd, na 1277 uit naar Biesen, alwaar hij in 1284-1285 optrad als meester van de Lage Landen.¹⁰³

Een ander voorbeeld is de twist aangaande de aansluiting van het klooster Bethlehem bij de Duitse Orde. Deze casus biedt een goede inkijk in de bestuurlijke structuur van de orde destijds. Nadat elect Jan van Nassau en de top van de Utrechtse geestelijkheid zich aan het begin van de jaren 1280 tegen de aansluiting keerden, riep de proost van Bethlehem de hulp in van de hoogmeester van de Duitse Orde. De proost verklaarde daarbij reeds in contact te staan met de meester van de Lage Landen.¹⁰⁴ Op 6 juni 1282 wees de hoogmeester broeder Mathias, *preceptor Alemanie* ofwel de Duitsmeester, en broeder Egbert, *provinciali Parcium Inferiorum*, aan als zaakgelastigden namens de orde in dit conflict.¹⁰⁵ Klaarblijkelijk behoorde het oplossen ervan tot de competenties van beide mannen.

Wat dat betreft is het opmerkelijk dat de twee met verschillende titels, *preceptor* en *provincialis*, werden aangeduid. Omdat in de begintijd van de Duitse Orde ambtstitels veranderlijk werden toegepast, kan hier niet zonder meer een conclusie aan verbonden worden. In 1278 was Nicolaas van Horn bijvoorbeeld 'preceptor seu commendator' van de orde in de Lage Landen.¹⁰⁶ Toch lijkt de hoogmeester met de door hem gebruikte titels in de oorkonde van 1282 een hiërarchie aangeduid te hebben. Dezelfde rangschikking is namelijk ook zichtbaar in de getuigenlijst. Deze begint met de hoogste bestuurder van de orde in het Duitse Rijk, de *preceptor Alemanie*. Hij wordt gevolgd door de onderliggende laag van landcommandeurs met de titel provinciaal. De eerste van hen is de *provincialis Parcium Inferiorum*, gevolgd door zijn evenknie in Thüringen en Saksen en als laatste is de *provincialis Hispanie* aan de beurt. Daarna komt de *commendator* van Marburg en zijn gelijke in Frankfurt. Ten slotte worden enkele broeders met een lagere rang, zoals de kapelaan van de hoogmeester, bij hun naam genoemd. De *magister in Partibus Inferioribus* stond op de bestuurlijke ladder van de Duitse Orde dus een trede lager dan de Duitsmeester.

Deze hiërarchie is eveneens zichtbaar in het vervolg van de kwestie aangaande Bethlehem. Op 12 juni 1286 verklaarde Koenraad van Mandern, 'commendator [...] per Partes Inferiores', zich bij het nog te vellen gerechtelijk oordeel neer te leggen.¹⁰⁷ Toen dat oordeel twee weken later werd uitgesproken, waarbij de commanderij Utrecht de kerk van Doesburg kreeg toegewezen, werden de betrokken partijen omschreven als de Duitse Orde 'in

101 DOZA, inv.nr. 427c, fol. 7v, 45v; De Geer, *Archieven*, 602.

102 DOZA, inv.nr. 427c, fol. 49r; Van der Eycken, 'Ridders, priesters en zusters van de balijs Biesen', 79.

103 Grauwels, *Regestenlijst Oudenbiezen*, nrs. 79, 1347; Volgens Van der Eycken overleed Dirk van der Horst blijkens het necrologium op 4 augustus 1289 en kan hij derhalve tot dat jaar als landcommandeur van Biesen aangemerkt worden: Van der Eycken, 'Ridders, priesters en zusters van de balijs Biesen', 79, 164. In het necrologium (DOZA, inv.nr. 427c, fol. 30v) staat echter enkel een sterfdatum; een jaartal is er niet uit af te leiden.

104 De Geer, *Archieven*, nr. 626: 'commendator Partium Inferiorum et commendator domus nostre in hoc nobiscum concordaverunt, ut omnem causam nostram in arbitros relinquamus.'

105 OSU, nr. 2112.

106 Grauwels, *Regestenlijst Oudenbiezen*, nr. 69f.

107 OSU, nr. 2276.

Alemannia' enerzijds en het klooster Bethlehem anderzijds.¹⁰⁸ Dit was geen vergissing of slordige formulering, want ook in 1287 stonden Bethlehem en de Duitse Orde 'per Alemanniam' tegenover elkaar.¹⁰⁹ Koenraad van Mandern vertegenwoordigde dus in de Lage Landen het ordeverband in het Duitse Rijk. Daarom kon hij zich 'commendator provincialis ordinis nostri per Partes Inferioris Alemannie' noemen toen hij zijn zegel hing aan de goedkeuring van de Utrechtse commandeur voor de intrede van de donateurs Jan Leder en zijn vrouw Lisa in 1287.¹¹⁰ Koenraads functie was blijkens zijn optreden geen sinecure; dat paste ook niet bij zijn positie van zwaargewicht binnen de Duitse Orde. Na zijn intrede in Hessen was hij in 1263-1266 en in 1268 landmeester van Lijfland.¹¹¹ Als uit dit alles een coherente visie gedestilleerd moet worden, dan kom ik tot de conclusie dat de *magister in Partibus Inferioribus* in dit stadium een stadhouder was van de Duitsmeester, onder wiens gezag de ordenederzettingen in de Nederlanden formeel vielen.

Deze representatieve functie was bij uitstek geschikt voor iemand met de statuut van Dirk van Holland. Van 28 juni 1287 tot en met 26 maart 1294 is hij in de bronnen te volgen als commandeur van Utrecht.¹¹² In 1297 duikt hij op als commandeur van Koblenz, in welke functie hij actief bleef tot zeker 1304.¹¹³ Zijn overstap vond ten vroegste plaats na de dood van commandeur Matthias van Lonnich in 1295 en uiterlijk op 7 januari 1296, toen hij in Utrecht was vervangen door commandeur Wouter, die ik in dit onderzoek uit de vergetelheid als commandeur haalde.¹¹⁴ De volgende Utrechtse commandeur in 1300-1301 heette Ludolf van Bunne.¹¹⁵ Kort na 1301 nam Dirk van Holland de bestuurstaken in Utrecht weer over zonder Koblenz te verlaten. In 1303 was hij derhalve 'commanduyr van Covelentz' en 'lantcommanduyr van Utrecht'.¹¹⁶ Deze titulatuur is opmerkelijk. Sinds 1258 werd de Utrechtse overste steevast commandeur genoemd.¹¹⁷ Ook ná 1303 was dit bij Dirk het geval.¹¹⁸ Het is daarom niet helemaal met zekerheid te stellen dat hij in 1303 wilde aangeven dat hij landcommandeur van een balije Utrecht was of dat hij bedoelde dat hij in Utrecht resideerde als landcommandeur der Lage Landen. In het laatste geval zou Dirk (vrijwel) direct na het aftreden van Wouter van Papenhoven als provinciaal zijn geïnstalleerd. Op 10 juni 1308 komt Dirk voor het eerst met zekerheid in die functie voor.¹¹⁹ Zijn

108 OSU, nr. 2280.

109 OSU, nr. 2304.

110 OSU, nr. 2307.

111 F. Benninghoven, 'Mandern, Konrad von', in: *Neue Deutsche Biographie* 16 (Berlijn 1990) 12.

112 OSU, nrs. 2307, 2623.

113 Limburg, *Die Hochmeister und die Ballei Koblenz*, 41-45, 187. Op 10 november 1304 komt Dirk van Holland voor het laatst als commandeur van Koblenz in een bron voor: Ibidem, 42 n. 54. Dirk kan in die functie zijn gebleven tot uiterlijk 1309, in welk jaar een zekere Jakob als commandeur wordt vermeld: Arnold, 'Partes Inferiores', 192.

114 OSU, nr. 2735; Het zou kunnen gaan om Wouter van Papenhoven uit de kring van Biesen. Hij was meester van de Lage Landen in 1300-1302 en commandeur van Bernissem in 1306: Van der Eycken, 'Ridders, priesters en zusters van de balije Biesen', 104. Een andere mogelijkheid is Wouter Rading, die in 1284 als minderjarige jongen bij de schenking van zijn moeder Aleid tot een leven als ordebroeder werd voorbestemd.

115 OSU, nrs. 2982, 3022.

116 ARDOU, inv.nr. 2037.

117 Met uitzondering van de titel *preceptor* in enkele oorkonden die door de pauselijke kanselarij werden opgesteld, alwaar men zich op verouderde bronnen kan hebben gebaseerd: OSU, nr. 1676 (d.d. 1265) en ARDOU, inv.nr. 2308.3 (d.d. 1278).

118 ARDOU, inv.nr. 1745; Berkelbach van der Sprenkel, *Regesten bisschoppen van Utrecht*, nr. 56; De Geer, *Archieven*, nrs. 296, 553.

119 Joachim en Hubatsch ed., *Regesta Historica Diplomatica*, Pars I, vol. I, dl. I, nr. 415.

laatste aanwezigheid in een bron dateert van 1317.¹²⁰ Dit betekent niet dat hij kort daarna is overleden. Zijn sterfjaar schat ik op basis van twee schenkingen op 1321. Herman van Are, dienstknaap van Dirk van Holland, en Gijsbert Hondertmarc, schonken in dat jaar goederen te Maasland aan het Duitse Huis te Utrecht. Zij deden dit in goede herinnering aan de wijlen de *commendator provincialis*, Dirk van Holland, terwijl hun bestemmelingen kortweg de commandeur en broeders van het Duitse Huis te Utrecht waren.¹²¹ Mijns inziens overleed Dirk kort voor deze gezamenlijke schenking in het duale ambt van commandeur van Utrecht en meester in de Lage Landen.

Rond deze tijd werd de kring Koblenz uit het Nederlandse ordedistrict losgemaakt. Omstreeks het overlijden van hoogmeester Karl van Trier in 1324 werd diens broer Jakob als commandeur van Koblenz geïnstalleerd. Vermoedelijk tijdens zijn bestuur werden dat huis met bijbehorende nederzettingen tot kamergoederen van de hoogmeester gemaakt, zoals dat later in de veertiende eeuw steeds duidelijker blijkt.¹²² Hierdoor werd Koblenz uit het gezag van de Duitsmeester en dus ook diens stadhouder in de Nederlanden weggehaald. De commanderij Pitsenburg te Mechelen maakte deel uit van deze overheveling. De redenen voor die verbondenheid van Pitsenburg met Koblenz zijn nog altijd niet helemaal opgehelderd. Mogelijk waren beide commanderijen al vroeg bestuurlijk aan elkaar verbonden (geweest) doordat Koblenz en de Vlaamse goederen tot de vroegst verworven bezittingen in het beneden Rijngebied behoorden. Het is tevens mogelijk dat Wouter van Koblenz zijn positie als meester in de *Partes Inferiores* omstreeks 1253-1254 aanwendde om de Mechelse bezittingen aan het Duitse Huis van Koblenz onderhorig te maken.¹²³

De kringen van Biesen, Utrecht, Friesland en het restant van de ordenederzettingen in Brabant bleven vervolgens nog enige tijd tot het ordeverband in de Lage Landen behoren. De eerste twee staken daar in omvang ver bovenuit. De auteur van de balijekroniek meldt dat de Friese nederzettingen onder Dirk van Holland bij de orde kwamen. Volgens Mol doelde de kroniekschrijver hiermee op de onderschikking aan Utrecht. Dit sluit goed aan bij het proces waarbij de grote commanderijen in de Nederlanden de kleinere kringen naar zich toe trokken. Of dit in het geval van de Friese huizen daadwerkelijk onder Dirk van Holland gebeurde, laat zich evenwel niet met aanvullend bewijsmateriaal toetsen. Nog in de late veertiende eeuw bezaten de Friese commanderijen bestuurlijke voorrechten ten opzichte van andere commanderijen van de Utrechtse balije.¹²⁴

De datering van het overlijden van Dirk van Holland is van belang voor de reconstructie van zijn opvolger als provinciaal van de Nederlanden. Van 1313 tot 1319, toen Dirk dus nog in leven was, stond in Utrecht Herbaren van Drongelen aan het roer. Hij trad altijd

120 Grauwels, *Regestenlijst Oudenbiezen*, nr. 124; Limburg trekt de juistheid van deze overlevering in twijfel, omdat de tekst in kwestie een afschrift uit de achttiende eeuw betreft en Herbaren van Drongelen in 1313 commandeur van Utrecht was: Limburg, *Die Hochmeister und die Ballei Koblenz*, 42 n.54. Het eerste argument is echter geen bewijs en het tweede sluit niet uit dat Dirk nog een tijdlang meester in de Lage Landen is gebleven.

121 OSU, nrs. 1319, 1320.

122 Limburg, *Die Hochmeister und die Ballei Koblenz*, 45-46.

123 K. van Eickels, 'De overgang van de Vlaamse en Brabantse bezittingen van de Duitse Orde van de balije *Partes Inferiores* naar de balije Koblenz', in: J. Mertens en M. van der Eycken ed., *Miscellanea baliviae de Juncis* (Bilzen 1995) 48-68, aldaar 65; Limburg, 'Partes Inferiores', 267; Militzer, *Die Geschichte des Deutschen Ordens*, 56-57.

124 Mol, *Friese huizen*, 103.

op als commandeur.¹²⁵ Zijn opvolger Lodewijk van Konswilre, die gezien het tijdsverschil vermoedelijk niet dezelfde persoon was als de commandeur van Biesen in 1268 maar een familielid, heette tot en met 14 december 1321 eveneens commandeur. Op 22 december van dat jaar liet hij zich echter als landcommandeur betitelen. In 1323 was hij provinciaal van het Duitse Huis. Beide keren betrof het een aangelegenheid van de Utrechtse bisschop, waardoor niet evident blijkt of de titel een grotere reikwijdte dan de Utrechtse kring van ordenederzettingen had.¹²⁶ Volgens mijn reconstructie kan hij kort na het overlijden van Dirk van Holland tot meester in de Lage Landen zijn opgeklommen. Het necrologium herdenkt hem echter als niet meer dan 'quondam provincialis balie Traiecti inferiorum'.¹²⁷ Het is daarom aannemelijk dat Lodewijk zich vanaf het moment dat er geen meester in de *Partes Inferiores* meer was, landcommandeur van het district Utrecht ging noemen.

Zijn opvolger Johan van Hoenhorst werd herinnerd als 'provincialis baliarum de Junc-tis [Biesen] et de Traiecto inferiori'.¹²⁸ Inderdaad was er onder zijn bewind sprake van twee aparte balijen van Biesen en Utrecht. Zo was hij in 1325 'landcomelduer van der balyen van den Duytschenhuse tUtrecht'.¹²⁹ Niettemin kon hij zich door zijn personele unie met Biesen provinciaal der Lage Landen noemen. Dat deed hij tussen 1328 en 1334 vijf keer. Één keer was hij in Biesen en éénmaal in Luik.¹³⁰ De overige drie keren deed hij het in verband met zaken aangaande het Duitse Huis te Tiel. Daar was hij in 1328 als *provincialis Partium Inferiorum* betrokken bij de verhuizing van de commanderij vanuit het nabijgelegen Ophemert door de aankoop van goederen van het kapittel in Tiel op kosten van het Duitse Huis te Utrecht.¹³¹ Het lijkt er kortom op, dat Johan van Hoenhorst de titel van meester in de Lage Landen gebruikte bij zwaardere bestuurlijke dossiers.

Samenvattend kan worden gesteld dat het Duitse Huis te Utrecht in de tweede helft van de dertiende eeuw één van de conventen binnen de ordeprovincie der *Partes Inferiores* bleef. Naast de huizen in Biesen en Koblenz was het een hoofdvestiging binnen dit district. Dergelijke hoofdconventen hadden een bestuurlijke relatie met kleinere nederzettingen, waardoor de balije bestond uit kringen van ordehuizen en aanverwante bezitsclusters. Blijkens de mobiliteit van broeders waren deze kringen niet gesloten van elkaar; men kon heen en weer overgeplaatst worden. Aan het hoofd van dit district stond een meester van de orde in de Lage Landen. Hij trad in zijn gebied op als een soort stadhouder van de Duitsmeester, onder wiens gezag hij viel. De standplaats van deze provinciaal was veelal Biesen, de hoofdvestiging in het Nederlandse ordedistrict. Met het groeien van de kringen rond Koblenz en vooral Utrecht, nam het overwicht van Biesen af. Gedurende het eerste kwart van de veertiende eeuw viel het ordeverband in de Nederlanden stapsgewijs uit elkaar. Onder Dirk van Holland en zijn opvolger Lodewijk van Konswilre was Utrecht

125 De Geer, *Archieven*, nr. 301; Immink en Maris, *Registrum Guidonis*, nr. XVII; Berkelbach van der Sprenkel, *Regesten bisschoppen van Utrecht*, nrs. 349, 408.

126 Berkelbach van der Sprenkel, *Regesten bisschoppen van Utrecht*, nrs. 491, 554.

127 DOZA, inv.nr. 427c, fol. 29r.

128 DOZA, inv.nr. 427c, fol. 15r.

129 De Geer, *Archieven*, nr. 602.

130 Grauwels, *Regestenlijst Oudenbiezen*, nr. 158; J.H. Hennes, *Codex diplomaticus Ordinis Sanctae Mariae Theutonicorum II* (Mainz 1861) nr. 441.

131 De Geer, *Archieven*, nr. 573; ARDOU, inv.nrs. 2828, 3021.

naar alle waarschijnlijkheid een balije binnen de *Partes Inferiores*. Omstreeks 1324 werd Koblenz een kamerbalije van de hoogmeester. Utrecht en Biesen bleven vervolgens met elkaar verbonden door dezelfde landcommandeur, Johan van Hoenhorst. Hij kon zich derhalve nog enkele malen meester in de Lage Landen noemen. Na hem bleek de splitsing definitief.

INTERNE VORMING VAN DE BALIJE UTRECHT TOT OMSTREEKS 1300

In hoofdstuk 2 kon ik niet met voorbeelden aantonen dat broeders vanuit Utrecht in de eerste helft van de dertiende eeuw naar onderhorige huizen werden heengezonden. Dit essentiële criterium van een landcommanderij is wel aanwijsbaar in de tweede helft van de eeuw. De duidelijkste voorbeelden van mobiliteit van broeders tussen het Utrechtse huis en haar onderhorige vestigingen in de dertiende eeuw, hebben betrekking tot de commanderij Zandvoort op Walcheren. De eerste met naam bekende commandeur aldaar was Johan van Popkensburg in 1290.¹³² Ik verhaalde reeds over zijn schenking van goederen bij Vrouwenpolder bij zijn intrede in het Duitse Huis te Utrecht in 1268. Jan spendeerde dus zijn eerste jaren als ordebroeder in het Utrechtse convent, waarna hij de leiding kreeg over de Zeeuwse commanderij die hij met zijn schenking zelf mede had vormgegeven. Op 26 maart 1294 was Bertold Rading, de ridder uit Vollenhove die in 1278 met een grote schenking in het Duitse Huis van Utrecht trad, commandeur van Zandvoort.¹³³ Zijn verhuizing had niks te maken met een eerdere schenking of een Zeeuwse herkomst, maar kan enkel worden verklaard door de verbondenheid van de commanderij Zandvoort met het Duitse Huis van Utrecht. Een derde voorbeeld aangaande deze commanderij, zij het in het decennium na de eeuwwisseling, betreft Jan van Leiden. In 1307 werd deze priesterbroeder van het Duitse Huis te Utrecht in het bezit gesteld van de helft der Noordmonsterkerk in Middelburg.¹³⁴

De loopbaan van Johan van Popkensburg, die eerst een tijd doorbracht in het Utrechtse convent alvorens commandeur te worden van de ordenederzetting nabij de door hem geschonken goederen, was vermoedelijk geen unicum. Andere aanwijzingen hiervoor zijn echter impliciet. In 1262 bevestigde de bisschop van Utrecht een schenking van goederen in Twente door Frederik van Arreth aan het Duitse Huis te Utrecht.¹³⁵ Bij de eerste vermelding van een commanderij in Ootmarsum in 1273 was Frederik één van de bewoners.¹³⁶ Hij moet daarvoor, vermoedelijk ten tijde van zijn schenking, in een convent zijn ingetreden en dit zal gezien de *destinataris* van zijn schenking hoogstwaarschijnlijk het Duitse Huis van Utrecht zijn geweest. Een andere indirecte aanwijzing is de vermelding van Ludolf van Bunne als commandeur in Utrecht in 1300-1301. Koopstra wijst hem aan als hoofdpersoon in de stichting van de commanderij in het Drentse Bunne.¹³⁷ Hoewel niet

132 OHZ, nr. 2531.

133 De Geer, *Archieven*, nr. 552.

134 Ibidem, nr. 554.

135 OSU, nr. 1565.

136 OSU, nr. 1841.

137 Koopstra, 'De Duitse Orde in Drenthe', 271-283; Mol volgt dezelfde redenering over Ludolf van Bunne in: Mol, *Vechten, bidden en verplegen*, 27.

vaststaat dat Ludolf de commanderij heeft bewoond die hij zelf (mede) heeft opgericht, is dat wel aannemelijk. Bovendien blijkt uit Ludolfs Utrechtse commandeurschap dat het huis Bunne in verband stond met de Utrechtse vestiging. Bij deze voorbeelden die blijk geven van een Utrechtse kring ordenerzettingen, moet bedacht worden dat ik eveneens gewezen heb op broeders die zich vestigden in huizen die behoorden tot de kring rond Biesen. Dit sluit aan bij het beeld dat de kringen van ordevestigingen in de Lage Landen geen gesloten circuits waren, maar tot de vroege veertiende eeuw een familie bleven vormen.

Een ander kenmerk van een hoofdvesting van een balije is het in ontvangst nemen van goederendonaties die aan de basis van een commanderijstichting lagen. Zoals gezegd nam de meester der *Partes Inferiores* tot 1248 regelmatig goederen ten noorden van de Rijn aan. Daarna waren de commandeur en/of broeders uit Utrecht aanwezig bij bezitsoverdrachten die leidden tot de oprichting van een huis. De bouw van een commanderij in Ootmarsum kan op zijn vroegst zijn begonnen na de schenking van Frederik van Arreth en Liffard Pape aan het Duitse Huis te Utrecht in 1262. De testamentaire donatie van Hugo van Rhenen en zijn echtgenote Wendelmoed in 1263 bezorgde het Duitse Huis te Utrecht een goederencluster in en nabij Rhenen. Toen Otto van Bentheim in 1267 onder andere het patronaatsrecht van de parochiekerk van Rhenen schonk, was ruim aan de voorwaarden voor het oprichten van een priestercommanderij voldaan. Deze kan snel zijn opgebouwd en inderdaad geldt 1267 in de historiografie als stichtingsjaar van de commanderij.¹³⁸ Door de schenking van Otto van Bentheim kwamen hier goederen in de omgeving bij. De schenking van het patronaatsrecht van de Leidse Pieterskerk door Floris V was eveneens gericht aan de Utrechtse broeders.¹³⁹ Zij waren ook de bestemmelingen van de goederenschenken op Walcheren in 1268. In 1271 gaf Floris V toestemming voor het bouwen van een huis van de Orde op het Zeeuwse eiland.¹⁴⁰ Twee jaar later stond dat huis er in Zandvoort.¹⁴¹ De stichting van de commanderij Doesburg kwam voort uit de toewijzing van de kerk van Doesburg aan het Duitse Huis te Utrecht in 1286 ter compensatie van het terugdraaien van de aansluiting van het klooster Bethlehem bij de Duitse Orde. Het Duitse Huis te Utrecht bleef ondertussen eigenaar van de kerk.

In hoeverre Utrecht ook betrokken was bij de stichting van de commanderij aan de Hofdijk bij Maasland is ongewis. Ik stelde in hoofdstuk 2 in navolging van Mol dat de Hofdijk pas ná 1272 opgericht kan zijn, vooral omdat de Leidse commanderij in dat jaar nog goederen bij Maasland beheerde. Eenzelfde beheersrelatie met Maaslands ordebezit had de commanderij Utrecht. In 1272 gaf Floris V veertien morgen land in Burgersdijk (ten noorden van Maasland) in leen uit aan Mourijn van Burgersdijk, die deze goederen van het Duitse Huis te Utrecht had ontvangen en vervolgens aan de graaf had opgedragen.¹⁴² De aanhoudende verbondenheid van het Utrechtse convent met Maasland blijkt uit de schenking van Aleid van Holland in 1279 van een rente aan de broeders van het Duitse Huis van Utrecht voor de levensduur van priester Johan te Maasland, die eertijds haar kapellaan was

138 Bijvoorbeeld in: Mol, *Vechten, bidden en verplegen*, 27; Stapel, 'De ridders van de Duitse Orde in Rhenen', 62-62.

139 OSU, nr. 1740.

140 De Geer, *Archieven*, nr. 546.

141 Ibidem, nr. 547.

142 OSU, nr. 1832.

en nu 'hun medebroeder'.¹⁴³ Kennelijk was hij intussen in het convent te Utrecht opgenomen of verbleef hij namens dat convent in de pastorie van Maasland, waarvan het patronaatsrecht toekwam aan de Utrechtse commandeur.

Daarmee kom ik aan bij de patronaatsrechten van de Utrechtse commandeur als derde aspect van de interne balijevorming. Als collator plaatste hij broeders naar de betreffende commanderijen en pastorieën. In 1265 verklaarde bisschop Hendrik van Vianden dat de Utrechtse commandeur en broeders de rechtmatige bezitters van het patronaat van Schelluinen waren.¹⁴⁴ Op het einde van de veertiende eeuw oefende de Utrechtse landcommandeur dit recht nog altijd uit.¹⁴⁵ De patronaatsrechten van de kerken in Maasland en Valkenburg kwamen sinds de grafelijke schenking van 1241 toe aan de Duitse Orde. Hetzelfde geldt voor de Maaslandse dochterkerken in De Lier en Schipluiden. Volgens de balijekroniek behoorde de kerk van Maasland tot het convent aan de Hofdijk.¹⁴⁶ Dat kan tijdelijk het geval zijn geweest. In het Utrechtse pachtboek van 1365 staan de tienden van Maasland echter niet bij de goederen van de Hofdijk, maar bij de tienden die vanouds aan de commanderij Utrecht toebehoorden. Uit de prebenden van de pastoors in Schipluiden en De Lier vloeide een kleine rente naar de landcommanderij.¹⁴⁷

Het patronaatsrecht van de Pieterskerk in Leiden schonk Floris V in 1268 aan de commandeur en broeders van Utrecht. Het patronaatsrecht bleef daarna bij de landcommandeur.¹⁴⁸ De commanderij Rhenen was hoofdzakelijk voortgekomen uit de schenking van het patronaatsrecht en de bijbehorende tienden aan het Duitse Huis te Utrecht in 1267. De landcommandeur bleef dit recht tot voorbij het einde van de onderzoeksperiode van dit proefschrift uitoefenen. Jacob Taets van Amerongen beriep zich er als landcommandeur bijvoorbeeld op in 1578.¹⁴⁹ Ik stelde reeds dat de landcommandeur het patronaatsrecht uitoefende van de kerk van Eelde die in 1289 door Gijsbert van Boekhorst aan het Duitse Huis te Utrecht was geschonken.¹⁵⁰ Ten slotte was het Duitse Huis te Utrecht sinds 1286 eigenaar van de parochiekerk van Doesburg. In 1292 werd het daarin bevestigd.¹⁵¹

Al met al was het Duitse Huis te Utrecht in de periode 1260-1290 betrokken bij een reeks commanderijstichtingen in Zeeland, Holland, Utrecht, Gelre en het Oversticht. Veelal kwamen deze stichtingen voort uit schenkingen die gericht waren aan de Utrechtse broeders. De verworven patronaatsrechten kwamen toe aan de commandeur van Utrecht. Hij kon zijn collatierecht uitoefenen door priesterbroeders naar bepaalde commanderijen of pastorieën te sturen. Het convent in Utrecht was een geschikte plaats om de eerste periode na intrede door te brengen, alvorens naar een andere commanderij gestuurd te worden. Deze these wordt ondersteund door voorbeelden van dergelijke loopbanen. De Utrechtse kring binnen het ordeverband in de *Partes Inferiores* had aldus omstreeks 1300

143 OSU, nr. 2000.

144 OSU, nr. 1670.

145 ARDOU, inv.nrs. 2486-2487.

146 ARDOU, inv.nr. 181, fol. 3v.

147 ARDOU, inv.nrs. 460, 646.1.

148 ARDOU, inv.nr. 2011 e.v.

149 ARDOU, inv.nr. 2316.

150 OSU, nr. 2400.

151 De Geer, *Archieven*, nr. 635.

alle kenmerken van een balije. Het is daarom niet verwonderlijk dat in de vroege veertiende eeuw een verzelfstandigingsproces optrad. Hierbij ligt echter een finalistische blik op de loer. Er waren ook tendensen richting een andere uitkomst dan de balije Utrecht zoals die uiteindelijk vorm kreeg.

PLANNEN VOOR EEN HOLLANDS-ZEEUWSE KRING ORDENEDERZETTINGEN

Bij zijn schenking van het patronaatsrecht van de Leidse Pieterskerk in 1268, bepaalde Floris V dat de broeders uit Utrecht niet nog meer goederen of land ('bona sive predia') mochten verwerven in de Leidse en omliggende parochies.¹⁵² Hieraan kunnen allerlei motieven ten grondslag hebben gelegen. Wellicht kwam Floris tegemoet aan een wens die vanuit de parochies was geuit. Hij kan ook zelf hebben gewild dat de commanderij Utrecht geen nog grotere speler in de omgeving zou worden. In ieder geval kan uit deze bepaling geen breuk tussen graaf en broeders worden afgeleid. De schenking getuigt immers van het tegendeel. Zoals gezegd ontstonden er pas scheuren in de verstandhouding na het verbond dat Floris V in 1278 sloot met kopstukken van de Zuylens-clan. Ik vond diverse aanwijzingen voor een bekoelde relatie, waarbij het Duitse Huis weliswaar naar buiten toe met de graaf meebewoog, maar dat er in het convent aanhang moet zijn gebleven voor de Amstels-clan. Toen Floris V zich in 1285 weer verzoende met Gijsbrecht van Amstel, draaide het Duitse Huis dan ook mee terug. Tot een herstel van de beschermende patronageband kwam het echter niet. Aan deze verzwakte positie van het Duitse Huis relateerde ik het verlies van de rechten op de Klaaskerk na 1285 en de uitspraak in 1286 waarbij de aansluiting van het klooster Bethlehem bij de Duitse Orde werd teruggedraaid. Dat de graaf destijds zijn handen van de Utrechtse commanderij aftrok, blijkt bovendien uit zijn plannen om een kring van ordenederzettingen in Holland en Zeeland te creëren.

Het Duitse Huis te Zandvoort bij Middelburg was door begunstiging van Floris V ontstaan. In 1271 gaf hij toestemming voor het bouwen van een huis van de orde op Walcheren. Hiervoor verleende hij vrijdom van schot voor vijftig gemet land op het eiland.¹⁵³ Twee jaar later was het huis van de Duitse Orde te Zandvoort een feit.¹⁵⁴ Aan dit huis schonk Floris V op 3 augustus 1284 het patronaatsrecht van de Noordmonsterkerk te Middelburg. Hij deed dit naar eigen zeggen ter nagedachtenis van zijn voorouders. Zo gaf hij gevolg aan zijn persoonlijke en familiale begunstiging van de Duitse Orde. Tegelijkertijd brak hij met die traditie door zijn dotatie niet te richten aan het Utrechtse convent waar zijn ouders werden herdacht, maar aan een plaatselijke commanderij. Bovendien bepaalde hij dat uit de inkomsten van de kerk een convent moest worden opgebouwd waaraan alle nederzettingen van de Duitse Orde in Holland en Zeeland onderhorig moesten worden.¹⁵⁵ Hij trok hiermee openlijk een grote hoeveelheid goederen en rechten uit het bereik van de commanderij in Utrecht. Het kan geen toeval zijn dat dit gebeurde in een periode waarin de Utrechtse broeders vanwege het wisselvallige politieke klimaat tijdelijk in een moeizame

¹⁵² OSU, nr. 1740.

¹⁵³ De Geer, *Archieven*, nr. 546.

¹⁵⁴ *Ibidem*, 547.

¹⁵⁵ OHZ, nr. 2168.

relatie tot de graaf stonden. Er was in Holland een zwaartepunt aan ordenederzettingen ontstaan die een bestuurlijke clustering mogelijk maakten. De graaf zal zich vanwege het grote aandeel dat zijn voorouders en hijzelf in deze expansie hadden, gerechtigd hebben gevoeld om aan te sturen op een Hollands district van de Duitse Orde dat hij verder aan zijn invloed kon onderwerpen.

Of Floris gerechtigd was het patronaatsrecht van de Noordmonsterkerk te schenken is echter de vraag. De van hem afhankelijke Jan van Nassau keurde de overdracht in 1285 goed, nadat eerder dat jaar ook de elect van Metz en de Utrechtse domproost dit hadden gedaan. Zij merkten daarbij op dat ene clericus Jan, zoon van Bela, de kerk tot voor kort wederrechtelijk in bezit hield.¹⁵⁶ De twist kwam vermoedelijk voort uit het gegeven dat het patronaatsrecht vanouds bij het Utrechtse kapittel van Sint Pieter lag. De kanunniken hebben dit recht op een bepaald moment vermoedelijk gedeeltelijk aan de graaf afgestaan en zich vervolgens verzet tegen de volledige usurpatie en vervreemding daarvan door Floris V. Duidelijk is dat het Duitse Huis te Zandvoort terecht kwam in het getouwtrek aangaande het patronaatsrecht. Rond 1300 heeft dit vermoedelijk geleid tot een compromis dat bij een priesterbenoeming in 1308 zichtbaar wordt: het kapittel van Sint Pieter droeg toen als patroon van de kerk priesterbroeder Jan van Leiden van het Duitse Huis te Utrecht voor als nieuwe bezitter van een halve cure van Noordmonster. Twee jaar later gaf het kapittel de strijd kennelijk op en droeg het alle tienden en het betwiste patronaatsrecht van niet genoemde parochies waar deze tienden lagen, over aan graaf Willem III. Daaronder moet zich ook de Noordmonsterkerk hebben bevonden. In het volgende jaar stichtte de graaf daar een kapittel. De banden van de commanderij Zandvoort met deze kerk werden hierdoor volledig en definitief doorsneden.¹⁵⁷

Door het verlies van dit patronaatsrecht kon het Duitse Huis te Zandvoort onmogelijk fungeren als convent, laat staan als regionaal hoofdhuis. De aanstelling van een priesterbroeder vanuit het Utrechtse convent in 1308 laat zien dat het huis Zandvoort weer onderhorig was geworden aan het Duitse Huis in de bisschopsstad. Hetzelfde geldt voor de vermelding in 1294 van de uit het Utrechtse convent komende broeder Bertold Rading als commandeur te Middelburg en de bevestiging die graaf Willem III van Holland in 1307 gaf van het patronaat van de Noordmonsterkerk als bezit van de Duitse Orde, op verzoek van de Utrechtse broeder 'Harbarnus' (vermoedelijk Herbaren van Drongelen).¹⁵⁸ Het Duitse Huis te Utrecht moet dus ook een leidende rol hebben gehad bij de noodzakelijke hervorming van de commanderij op Walcheren. Op 30 mei 1316 was er nog sprake van de Duitse heren van Zandvoort.¹⁵⁹ Daarna verhuisden ze naar Middelburg, alwaar de commanderij op 16 maart 1317 stond.¹⁶⁰ De commandeur was toen de uit de Utrechtse Kromme Rijnstreek afkomstige Willem van Oostrum. Kortom, de commanderij te Middelburg kan hooguit enkele jaren als hoofdhuis van de Duitse Orde in Holland en Zeeland hebben gefunctioneerd.

¹⁵⁶ OHZ, nrs. 2195, 2199.

¹⁵⁷ Henderikx, Vreenegoor en Jongepier, 'Middelburg en het Duitse Huis in de middeleeuwen', 41-43.

¹⁵⁸ De Geer, *Archieven*, nr. 553.

¹⁵⁹ *Ibidem*, nr. 555.

¹⁶⁰ *Ibidem*, nr. 557; Hendrikx, Vreenegoor en Jongepier suggereren dat 20 juni 1316 de formele verhuisdatum kan zijn geweest: 'Middelburg en het Duitse Huis in de middeleeuwen', 43-44.

De verhuizing van Zandvoort naar Middelburg en de vorming van een convent aldaar dankzij een schenking van Floris V, toont overeenkomsten met de oprichting van een commanderij aan de Hofdijk bij Maasland. Ik heb immers betoogd dat de Duitse Orde in Maasland weliswaar sinds 1241 goederen verwierf en wellicht een kleine nederzetting ter plaatse heeft gehad, maar dat de stichting van het huis aan de Hofdijk waarschijnlijk het gevolg was van een schenking van de graaf ná 1272. Door een leemte in de bronnen is niet te achterhalen hoe deze commanderij zich verhiel tot de beoogde hoofdvesting in Middelburg. Mogelijk was het huis enige tijd onderhorig aan de vestiging in Zandvoort. De vroegste vermelding van het 'huis ten Hofdike' dateert van 1302.¹⁶¹ In 1330 was broeder Hendrik Cocke commandeur van 'den huze van den Hofdyke ende den heren van den duytschenhuys'.¹⁶² Deze formulering duidt op meer dan een pastorie of kleine nederzetting.

Het goederenbezit van de commanderij aan de Hofdijk kan worden afgeleid uit het Utrechtse pachtregister van 1365/1366, omdat het merendeel van deze goederen toen naar het Duitse Huis te Utrecht werd overgeheveld en daarom apart werd genoteerd. Het blijkt om twee bezitseenheden te gaan. Het ene deel bestond uit de renten die de Hofdijk vanouds ontving uit goederen in Maasland en omgeving, inclusief Schipluiden en De Lier. Het andere deel betrof de goederen in de Oude Campspolder die de commanderij zelf pleegde te gebruiken, maar nu werden verpacht. Naast landerijen van in totaal 108 morgen, inde het huis de tienden van de Hofdijk.¹⁶³ De broeders aan de Hofdijk hadden dus het merendeel van het omvangrijke goederenbezit van de orde in Maasland en omgeving in handen gehad.

Van hun behuizing is niets overgebleven, maar dankzij het kaartboek van Jan Janszoon Potter uit 1570 is hier het nodige over bekend. Op de kaart op folio 26r, die hieronder op kaart 5.1 staat afgebeeld, staat de 'heren werff' ingetekend (op de kaart bij de letter B). Onmiskenbaar was dit ruime perceel van acht hont de locatie van het Duitse Huis. Tussen deze grond en de 'Heerenlaen' lag een groot perceel (C op de kaart) dat blijkens het bijschrift de 'Poortcamp' heette.¹⁶⁴ Bij opgravingen in 1971 kwamen resten van het huis tevoorschijn.¹⁶⁵ De combinatie van een groot afgemeten terrein voor de commanderijgebouwen, een daarbij gelegen agrarisch goederencomplex dat door de broeders zelf werd geëxploiteerd en een omvangrijk overig bezit van land en tienden, wijst op het bestaan van een convent. De materiële basis was voldoende om een leefgemeenschap te bekostigen van broeders die de getijden zongen in hun eigen kapel. Noemenswaardig in deze context is ook de bescherming die graaf Willem V van Holland in 1351 verleende aan specifiek de commandeur van de Hofdijk met al zijn bezittingen.¹⁶⁶

Het convent aan de Hofdijk moet de commanderij op Walcheren hebben overschaduwd sinds het verlies van het patronaatsrecht van de Noordmonsterkerk. Er is echter geen reden om te vermoeden dat de Hofdijk Middelburg verving als regionale hoofdvesting van de Duitse Orde in Holland en Zeeland.

¹⁶¹ ARDOU, inv.nr. 2154.

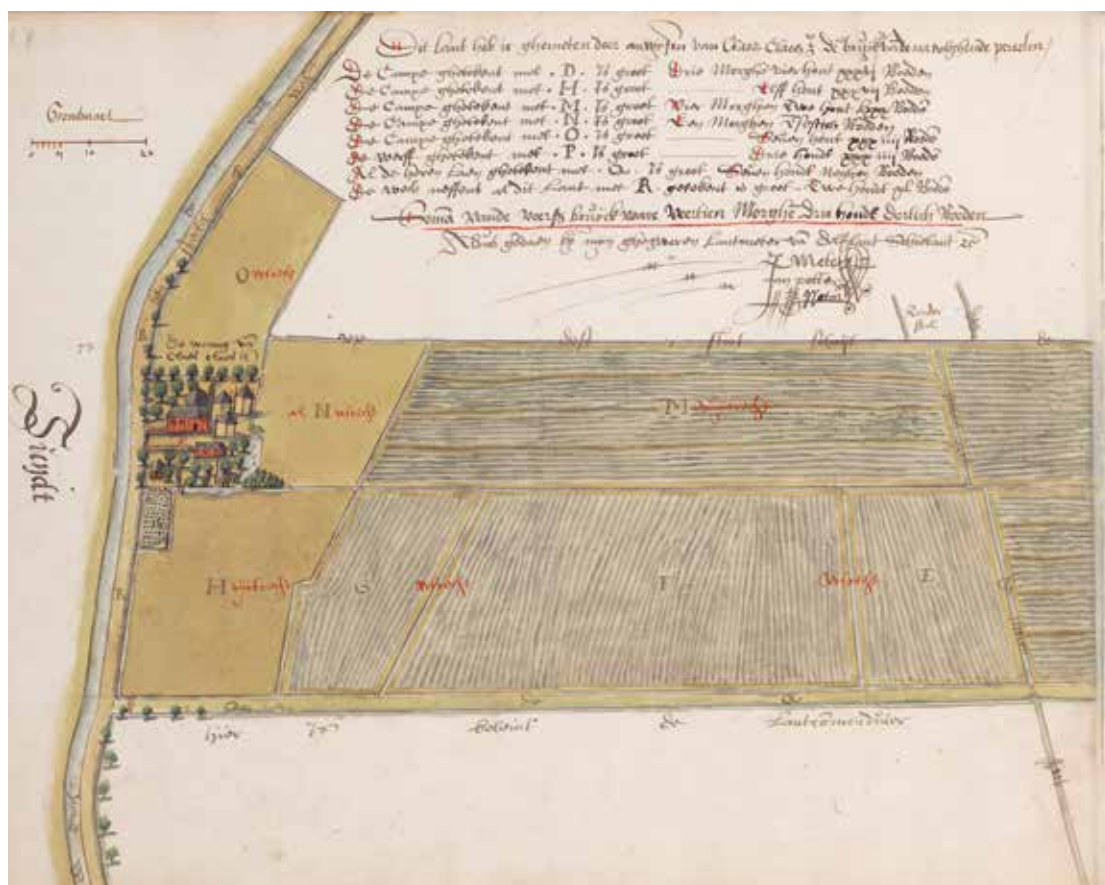
¹⁶² ARDOU, inv.nr. 2156.

¹⁶³ ARDOU, inv.nr. 646.1, fol. 8r-9v, 12r.

¹⁶⁴ ARDOU, inv.nr. 898*, fol. 26r; Deze lokalisering op basis van het kaartboek van Potter is ontleend aan: Boschma en Immerzeel, *De ridderlijke Duitse Orde in Maasland*, 54-55.

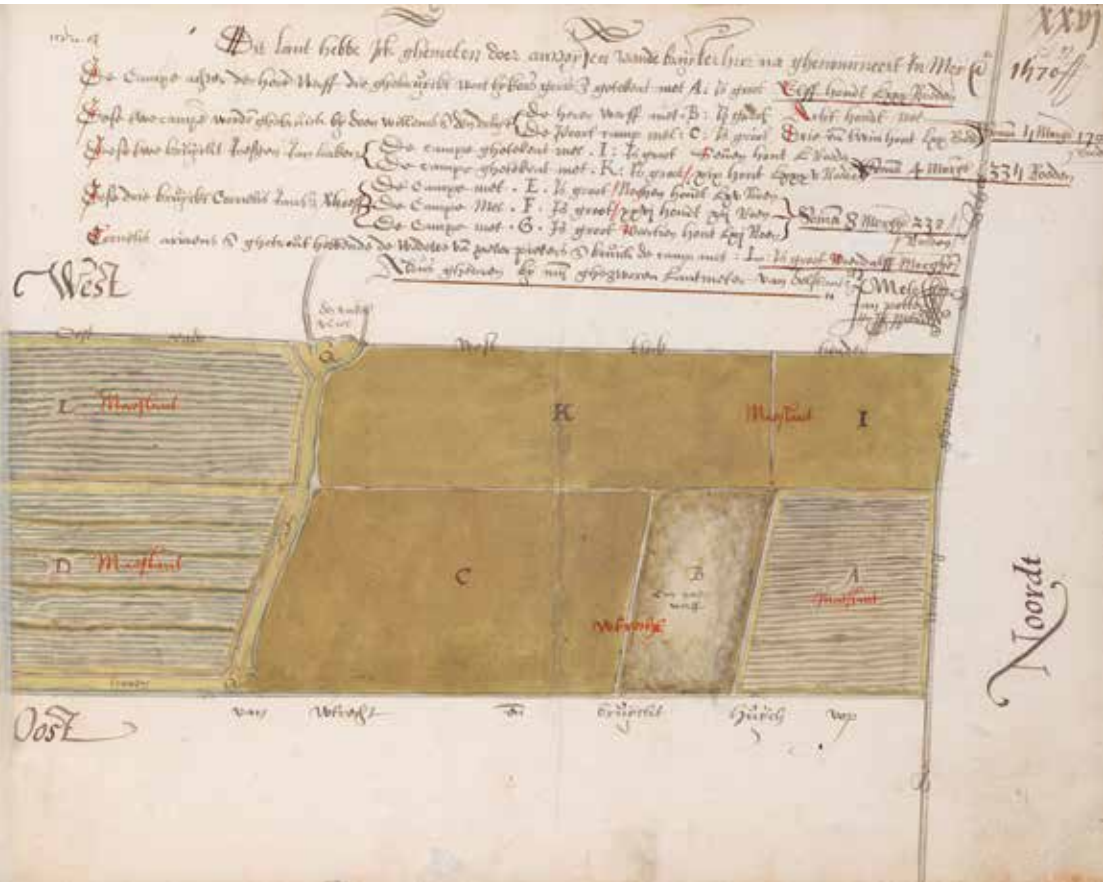
¹⁶⁵ Boschma en Immerzeel, *De ridderlijke Duitse Orde in Maasland*, 55-56.

¹⁶⁶ De Geer, *Archieven*, nr. 515.

KAART 5.1 LOCATIE VAN HET DUITSE HUIS AAN DE HOFDIJK MET EEN GEDEELTE VAN DE 'BOUWINGE' IN HET KAARTBOEK VAN POTTER UIT 1570. BRON: ARDOU, INV.NR. 898*, FOL.26R.

Anno 1300 was er geen sprake meer van een poging door de Hollandse graaf om een kring ordenerzettingen onder zijn gezag te brengen; het huis Holland was immers in 1299 met het overlijden van graaf Jan I in rechte lijn uitgestorven. Met Dirk van Holland als commandeur van Utrecht zal er evenmin een verzelfstandiging van de Hollands-Zeeuwse huizen onder aanvoering van de commanderij aan de Hofdijk hebben plaatsgevonden. Daarnaast behield het Duitse Huis te Utrecht rechten en bezit in Maasland. Ik stelde reeds dat het patronaatsrecht van de kerk van Maasland waarschijnlijk aan de commandeur in Utrecht bleef. De schenkingen in 1321 door Gijsbert Hondertmarc en Herman van Are van land in de Lange kamp bij Maasland, ter nagedachtenis van Dirk van Holland, waren gericht aan de Utrechtse broeders. Voorts ontvingen zij in 1341 land van de schout van Maasland, 'ter selver diit doe broeder Jan van Eenem commelduur was ten Hofdiic'. De commanderij aan de Hofdijk verkreeg overigens ook zelf goederen. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de schenking door ene Willem van den Hofdijk van een hofstede aan de Hofdijk aan de commandeur aldaar in

1358.¹⁶⁷ Alles wijst erop dat het huis aan de Hofdijk tot de balije Utrecht behoorde toen dit ordedistrict zich gedurende de eerste drie decennia van de veertiende eeuw vormde.

DE VERHUIZING VAN DE COMMANDERIJ OPHEMERT NAAR TIEL IN 1328

Een derde commanderij die gedurende de vorming van de balije Utrecht werd verplaatst vanwege een omvangrijke goederenverwerving, betreft het huis te Ophemert bij Tiel. Daar houdt de vergelijking met Zandvoort en Maasland echter op. Over het moment en de wijze van oprichting van de commanderij in Ophemert is niets bekend. In 1256 droeg de proost van Tiel, als leenheer van een zekere Hubert, goederen over aan de *preceptor* en het huis in

¹⁶⁷ ARDOU, inv.nr. 2160.

Ophemert.¹⁶⁸ Vier jaar later was er eveneens sprake van een *domui sancte Marie Theutonicorum in Hemerte*.¹⁶⁹ Enige betrokkenheid van het Duitse Huis van Utrecht bij deze ordevestiging destijds is niet aanwijsbaar. Bij de twee genoemde oorkonden worden bijvoorbeeld geen Utrechtse broeders als getuigen genoemd.

Het eerste teken van een relatie tussen de huizen in Ophemert en Utrecht dateert van 1275. Willem van Egmond schonk toen goederen in Ophemert aan het Duitse Huis te Utrecht.¹⁷⁰ In 1312 namen schaffenaar Paulus van Utrecht en commandeur Gerard van Ophemert gezamenlijk goederen te Ophemert in ontvangst ten behoeve van het Duitse Huis te Utrecht.¹⁷¹ Drie jaar nadat de commandeur van Ophemert en zijn dienaar Herman in 1320 goederen kregen toegewezen, droeg Herman zijn deel aan de commandeur van Utrecht op.¹⁷² Deze gebeurtenissen getuigen niet van een protocol waarbij transacties ten behoeve van Ophemert via Utrecht moesten lopen, omdat de commandeur en broeders van Ophemert in dezelfde periode goederen die voor hen waren bestemd zonder Utrechtse tussenkomst ontvingen.¹⁷³ Ze laten wél zien dat de commanderij in Ophemert tot de Utrechtse kring van ordenerzettingen in de *Partes Inferiores* behoorde voordat de verhuizing naar Tiel plaatsvond.

Johan van Hoenhorst redigeerde de verplaatsing van de commanderij van Ophemert naar Tiel meermaals als provinciaal in de *Partes Inferiores*, maar de aankoop kwam op rekening te staan van het Duitse Huis te Utrecht. Voor 3000 ponden zwarte tournooisen werden in 1328 de volgende goederen van het kapittel van seculiere kanunniken gekocht: de kapittelkerk van Sint Walburg en de parochiekerk van Sint Maarten in Tiel, de parochiekerken in Drumpt en Zandwijk en alle bijbehorende geestelijke en wereldlijke goederen en rechten die de kanunniken in deze plaatsen bezaten.¹⁷⁴ Zij waren sinds de stichting van hun kapittel in de tiende eeuw gevestigd in Tiel, maar verhuisden onder druk van conflicten met de Tielse burgerij over kortgezegd de rechten en plichten van het kapittel in de stad, in 1315 naar Arnhem.¹⁷⁵

De verhuizing geschiedde niet gelijk in 1328. Volgens de Tielse kroniek stichtte landcommandeur Johan van Hoenhorst het Duitse Huis van Tiel in 1335.¹⁷⁶ Over het waarom van deze vrij lange tussentijd van zeven jaar tasten we in het duister. Wellicht moest eerst een commanderijgebouw opgericht worden. De annexatie van Tiel en omgeving door het hertogdom Gelre in de jaren 1330 zou voor enige vertraging gezorgd kunnen hebben. Ten slotte moest worden bepaald welk deel van het ordebezit in en rond Tiel aan het plaatselijke huis toekwam. Het Duitse Huis te Utrecht beschikte in 1365 niet over land in de Tielsterwaard, terwijl het daar voordien wel bezittingen bij Ophemert had liggen. Daarnaast

¹⁶⁸ OSU, nr. 1380.

¹⁶⁹ OSU, nr. 1536.

¹⁷⁰ OSU, nr. 1884.

¹⁷¹ ARDOU, inv.nrs. 2851, 2887; De schaffenaar was het financiële hoofd van de landcommanderij.

¹⁷² ARDOU, inv.nr. 2885.

¹⁷³ Onder andere ARDOU, inv.nrs. 2867, 2875, 2880, 2937.

¹⁷⁴ De Geer, *Archieven*, nrs. 571-572.

¹⁷⁵ Kuys, *Repertorium van collegiale kapittels*, 272-288.

¹⁷⁶ De Tielse kroniek. Een geschiedenis van de Lage Landen van de Volksverhuizingen tot het midden van de vijftiende eeuw, met een vervolg over de jaren 1552-1566, J. Kuys e.a. ed. (Amsterdam 1983) 108.

Kaart 5.2 Kaart van Tiel omstreeks 1650 uit de atlas van Blaeu. De Maartenskerk staat onderaan (zuiden), de Walburgkerk en links daarvan de commanderij staan langs de westelijke stadswal. Aan de overzijde van de singel is de commandeursmolen te vinden. J. Blaeu, *Toonneel der steden van de Vereenighde Nederlanden II: Steden van Gelderland en Zutphen* (Amsterdam 1652) 68; De hier getoonde kaart is afkomstig uit de collectie van de Universiteit Utrecht (Utrecht UB: MAG: AC 72).

kwamen de meeste aangekochte goederen toe aan het huis te Tiel. De belangrijkste aanwinst voor de commanderij Tiel was de naast het ordehuis gelegen Walburgkerk. Daar konden de broeders hun geestelijk leven manifesteren en hadden zij alle gewijde ruimte om een religieuze band met de lokale burgerij op te bouwen. Dat kan een rol hebben gespeeld bij de lange reeks schenkingen aan de commanderij tot ver in de vijftiende eeuw. Er zijn tientallen veelal kleine transacties ten behoeve van de broeders bewaard gebleven.¹⁷⁷ Volgens de schatting van Van Bavel groeide het landbezit van ongeveer 125 morgen van de commanderij Ophemert rond 1300 naar 275 morgen aan de vooravond van de Reformatie.¹⁷⁸ Tiel was hierdoor zonder twijfel de grootste commanderij van de balije na het hoofdhuis in Utrecht. In 1396 verbleven er vijf broeders met het kruis, waarvan drie priesters. Ook waren er een halfzuster, vijf knechten en twee huishoudsters aan de com-

¹⁷⁷ ARDOU, inv.nr. 2828 e.v.

¹⁷⁸ Van Bavel, *Transitie en continuïteit*, 161-162.

manderij verbonden.¹⁷⁹ De eigen dynamiek in het centrum van de Tielse samenleving en een grote bronnenrijkdom, nodigen uit tot een nauwkeurige studie over het Duitse Huis te Tiel, waaraan het tot op heden helaas ontbreekt.

De patronaatsrechten van de kerken in Zandwijk, Drumpt en de Tielse Maartenskerk gingen niet naar de commanderij Tiel. In 1336 droegen de 'provincialis et fratres domus hospitalis beate Marie Theutonicorum Jerosolimitane iuxta muros Traiectensis' de pastoor van de kerk in Drumpt voor.¹⁸⁰ Het jaar daarop installeerde de Utrechtse landcommandeur Gosen van Garnaer de pastoors van deze kerk.¹⁸¹ Met betrekking tot de andere kerken zijn er bronnen vanaf de vijftiende eeuw overgeleverd waaruit blijkt dat de landcommandeur van Utrecht toen de collator was.¹⁸² De vele vicarieën van de Maartenskerk (tien stuks) en de Walburgkerk (negentien stuks) stonden vrijwel allemaal eveneens ter begeving van de landcommandeur.¹⁸³

De verhuizing van de commanderij Ophemert naar Tiel laat goed zien wat de bestuurlijke positie van het Duitse Huis te Utrecht destijds was. Het betalen van de aankoop in 1328 en de scheiding die werd gemaakt tussen de goederen ten behoeve van de commanderij Tiel en de patronaatsrechten voor de landcommandeur in Utrecht, zijn duidelijke elementen waaruit blijkt dat het Duitse Huis van Utrecht fungeerde als landcommanderij. Het bovenstaande citaat uit 1336 laat daarover evenmin twijfel bestaan. Niettemin noemde Johan van Hoenhorst zich bij de afhandeling van zaken rond de vestiging in Tiel provinciaal der *Partes Inferiores*, hetgeen mijn stelling ondersteunt dat de balije Utrecht enige tijd bestond binnen de ordeprovincie in de Lage Landen. Het één sloot het ander niet direct uit.

DE REORGANISATIE VAN DE COMMANDERIJ TE MAASLAND

In 1359 werd een niet bij name genoemde commandeur van de Hofdijk opgetekend in een grafelijke rekening.¹⁸⁴ Dat is de laatste vermelding van deze commanderij die ik heb kunnen vinden. Volgens de balijekroniek liet landcommandeur Hendrik van Alkemade het huis aan de Hofdijk in 1365 met goedkeuring van hertog Albrecht van Beieren afbreken en neerzetten bij de kerk van Maasland. Daarbij hevelde hij goederen en leden van het convent over naar het Utrechtse huis, dat daarmee 'den dienst Gaeds the eerlicker, te stadelicker ende the bet houden soudent'.¹⁸⁵

Deze reorganisatie is de reden voor de opname van het goederenbezit van de commanderij aan de Hofdijk in het Utrechtse pachtregister van 1365/1366. Dat gebeurde in een katern waarin ook andere goederen van de Utrechtse commanderij werden genoteerd. De verpachting van de

179 ARDOU, inv.nr. 2754.

180 ARDOU, inv.nr. 2746.

181 ARDOU, inv.nr. 2746.

182 ARDOU, inv.nr. 488-498.

183 ARDOU, inv.nr. 512-599; Gelders Archief, Duitse Orde, Commanderijen Dieren, Doesburg en Tiel (Toegang 1089), Inleiding.

184 'den commelduer vanden Hofdiic': *De rekeningen van de grafelijkheid van Holland uit de Beierse periode. Serie 1: De hofrekeningen en de dijkgraafsrekeningen van de Grote Waard. Deel: 1358-1361*, D.E.H. de Boer, J.W. Marsilje en M.J. van Gent ed. (Den Haag 1997) AGH 1378, fol. 39v (tussen 15 en 23 juni 1359).

185 ARDOU, inv.nr. 181, fol. 3v.

bouwingen van Utrecht en de Hofdijk staan naast elkaar. Ook is het goederenbezit van de Hofdijk niet in een afwijkende hand ten opzichte van de andere goederen opgeschreven. Kortom: de overheveling van het goederenbezit van de Hofdijk naar Utrecht werd niet later bijgeschreven, maar uiterlijk in 1366 doorgevoerd. Dit is in overeenstemming met de datering in de baliekroniek.

Volgens de baliekroniek was Hendrik van Alkemade in 1365 landcommandeur. Dat is echter onjuist. Van 1361 tot december 1366 komt namelijk Reinier Hoen als zodanig in de bronnen voor.¹⁸⁶ Waarom noemt de baliekroniek dan Hendrik van Alkemade als instigator? Hij kwam uit een Hollands riddersmatig geslacht waarvan het stamslot gelegen was tussen Warmond en Sassenheim.¹⁸⁷ Koopstra schaaft hem in zijn profielschetsen van vooraanstaande middeleeuwse ordeleden onder de ridderbroeders, hetgeen gezien Hendriks afkomst aanneemelijk is.¹⁸⁸ De voor hem dichtstbijzijnde priestercommanderijen te Leiden en Valkenburg waren daarom voor hem niet geschikt en mocht hij wel een priesteropleiding hebben genoten, dan waren dit geen conventen waar hij kon intreden, maar vestigingen waarheen broeders na een begintijd in een convent, vergelijkbaar met een noviciaat, werden heengezonden. Voor Hendrik was het convent aan de Hofdijk een logische plek om in de Duitse Orde te treden. Dat sluit aan op zijn eerste vermelding als ordebroeder in 1366: hij was toen commandeur van Maasland.¹⁸⁹ Als hoofd van de nieuwe commanderij, en mogelijk ook van de voorganger aan de Hofdijk, kan hij een sturende rol hebben gehad in de reorganisatie. Ergens na 1366 volgde hij Reinier Hoen op als landcommandeur, in welke functie Hendrik in 1370 voorkomt.¹⁹⁰

De rol van Reinier Hoen moet echter niet worden weggeschreven. Hij was tevens landcommandeur van de balije Biesen, waar onder zijn leiding een nieuw hoofdhuis genaamd Nieuwe Biesen werd gebouwd in Maastricht. Aan bestuurlijke daadkracht ontbrak het hem dus niet. Tevens moet worden opgemerkt dat hij zich geen provinciaal der *Partes Inferiores* noemde bij reorganisaties van commanderijen, zoals Johan van Hoenhorst in Tiel had gedaan. Reinier Hoen wendde zijn dubbelfunctie daarentegen aan om de twee landcommanderijen in de steden Utrecht en Maastricht te versterken ten koste van de ruraler gelegen commanderijen aan de Hofdijk en te Biesen. Hierdoor werd de positie van het Duitse Huis te Utrecht als het centrale convent in de balije versterkt.

FRIESE VRIJHEID

Het patronaatsrecht is in het voorgaande meermaals naar voren gekomen als een kenmerkend bezit van de Utrechtse commandeur als hoofd van een kring ordenederzettingen. Daarom is het veelzeggend dat de broeders van het Duitse Huis van Nes het patronaatsrecht van de kerk in Oldeboorn in 1243 geschonken kregen en dat zij dit vervolgens niet aan de commandeur van Utrecht of een ander regionaal hoofdconvent overdroegen. Dit blijkt bijvoorbeeld uit hun verwerving van het patronaatsrecht van de kapel van Luinjeberd, dat tot de parochie van Oldeboorn behoorde. Op verzoek van de broeders herinnerde de Keulse aarts-

¹⁸⁶ ARDOU, inv.nrs. 1129, 1202.1, 2112.

¹⁸⁷ J.C. Kort, 'Van Alkemade 1200-1782', *De Nederlandsche Leeuw* 114 (1997) 250-252.

¹⁸⁸ Koopstra, 'Weest ritter', 21.

¹⁸⁹ ARDOU, inv.nr. 2140.

¹⁹⁰ De Geer, *Archieven*, nr. 608.

bisschop de buren van Luinjeberd in 1281 aan deze door hen voorgenomen overdracht.¹⁹¹ In 1315 bevestigde bisschop Gwijde van Avesnes het Duitse Huis van Nes in het bezit van de kerk van Oldeboorn en vier onderhorige kapellen.¹⁹² De commanderij was groot genoeg om zo zelfstandig te kunnen functioneren. Er verbleven meer dan genoeg broeders om een convent te kunnen vormen. Aan het begin van de vijftiende eeuw, toen een teruggang van het aantal broeders reeds was ingezet, waren er nog altijd circa achttien broeders.¹⁹³

In het laatste kwart van de dertiende eeuw ontstonden er onder de hoede van het Duitse Huis te Nes twee dochtervestigingen in Steenkerk en Schoten. De eerste was een leefgemeenschap van vrouwen die vermoedelijk ten tijde van de verwerving van de kapel van Luinjeberd vanuit het convent van Nes ontstond. Zij vormden een convent met een eigen kerk, maar bleven sterk verbonden aan de broeders van Nes die het patronaat van de parochiekerk bezaten en de gezamenlijke commandeur leverden. Op het einde van de dertiende eeuw was een uithof van het Duitse Huis te Nes de grond voor de oprichting van een commanderij in Schoten. Ook daaraan waren zowel broeders als zusters verbonden. Zij vormden een gemengd convent. Zo telde het huis halverwege de veertiende eeuw enkele zusters en enkele broeders, waarvan ten minste één priester en aan het hoofd een prior.¹⁹⁴

De vorming van een Friese kring van ordehuizen rondom een centraal convent in Nes was vergelijkbaar met regionale verbanden die elders in de Nederlanden gedurende de dertiende eeuw ontstonden. Met twee onderhorige commanderijen was Nes uiteindelijk te klein om deel te hebben aan de ontwikkeling van de huizen in Utrecht en Biesen tot hoofvestigingen van een balije. Andere kleinere ordekringen, in Brabant, Vlaanderen en de Hollandse nederzettingen die onder de commanderij Zandvoort moesten komen te staan, werden in deze balijen ondergebracht. De periode waarin dit gebeurde stemt overeen met de opmerking in de baliejkroniek dat Dirk van Holland de Friese commanderijen onder gezag van Utrecht bracht.¹⁹⁵ Deze claim valt echter niet met bewijzen te staven. De oorkonde van bisschop Gwijde uit 1315 duidt op een voortdurende zelfstandigheid van het huis te Nes. Wel kan er in de eerste helft van de veertiende eeuw vanuit Utrecht zijn gepoogd Nes op te nemen in het hiërarchische ordeverband dat in de Noordelijke Nederlanden was ontstaan.

Ook binnen de Friese kring stonden de verhoudingen ter discussie. Er ontstond een hoogoplopend conflict over de ondergeschiktheid van het huis te Schoten aan dat van Nes. In 1350 keerde de rust voorlopig terug door een scheidsrechterlijke uitspraak van twaalf geestelijken en leken uit de omgeving. Zij droegen een compromis voor waarbij Schoten onder Nes bleef vallen, maar ook enkele vrijheden verkreeg.¹⁹⁶ Mol interpreteert de rol van de Utrechtse landcommandeur Gosen van Garnaer als die van buitenstaander zonder gezag in de Friese commanderijen. De grietmannen van Stellingwerf en Schoterland verzochten Gosen om goedkeuring van deze bepalingen. Zij stelden daarbij dat de broeders te Schoten de landcommandeur hadden gevraagd om hen in bescherming te nemen tegen

191 OSU, nr. 2071; Mol, *Friese huizen*, 51.

192 De Geer, *Archieven*, nr. 526.

193 Mol, *Friese huizen*, 68.

194 Ibidem, 51-57, 66-76, 233.

195 ARDOU, inv.nr. 181, fol. 6r.

196 De Geer, *Archieven*, nr. 529.

die van Nes.¹⁹⁷ Mijs inziens blijkt hieruit meer dan een intern Fries conflict. Niet voor niets haalden de broeders van Schoten de landcommandeur van Utrecht erbij. Kennelijk kenden ze hem toch enige zeggenschap in de gang van zaken toe.

Vermoedelijk bleef de onrust hierna sluimeren totdat de daadkrachtige landcommandeur Gerrit Splinter van der Enghe de zaak op de spits dreef. In 1395 bepaalden drie Friese scheidslieden dat de commandeur en broeders van Nes de Utrechtse landcommandeur onmiddellijk als hun overste moesten erkennen, maar ze benadrukten tevens de vergaande privileges van Nes. Twee jaar later voegde ook Schoten zich naar deze verhoudingen, door de eigen voorrechten uiteen te zetten en Gerrit Splinter van der Enghe als overste te verklaren.¹⁹⁸ De Friese vrijheidsdrang bleef vervolgens een terugkerend fenomeen die opeenvolgende landcommandeurs niet wisten te beteugelen.¹⁹⁹ Eerst in 1512 droeg het Duitse Huis te Nes het patronaatsrecht van de kerk van Oldeboorn over aan de landcommandeur, waardoor de angel uit de uitzonderingspositie van het Friese hoofdhuis werd gehaald.²⁰⁰

Aldus geschiedde de vorming van de balije Utrecht in samenhang met de dynamiek in de goederenverwerving die ik in dit hoofdstuk heb geanalyseerd. Het functioneren van het Duitse Huis te Utrecht als hoofdvestiging van een kring ordenederzettingen hield verband met de patronageband met de Hollandse gravenfamilie destijds. Het hoogtepunt hiervan in de tweede helft van de dertiende eeuw was de schenkingsgolf rond 1267 vanuit de Amstel-clan die zich met Floris V had verbonden, alsmede begunstiging door de graaf zelf. Hier stond tegenover dat het Utrechtse convent lieden uit de Amstel-clan en bastaardzonen uit de grafelijke familie opnam. In de kapel van het Duitse Huis werd gebeden voor het zielenheil van voorouders van de graaf. De breuk tussen de Amstel-clan en Floris V door het verbond dat de graaf in 1278 met de Zuylen-clan sloot, maakte het Duitse Huis kwetsbaar en zorgde voor een scheur tussen het Hollands-Zeeuwse deel en de rest van de Utrechtse kring nederzettingen van de Duitse Orde. Die ontwikkeling duurde echter te kort om definitieve gevolgen voor de balijevorming te hebben. In de jaren 1290, toen elect Jan van Nassau werd afgezet (1290), Floris V overleed (1296) en de Hollandse grafelijke dynastie in rechte lijn uitstierf (1299), veranderden zowel het politieke speelveld als de afhankelijkheid van de Hollandse graaf. Dit gaf, naast het einde van de kruistochten naar het Heilige Land, aanleiding tot een herpositionering van het Duitse Huis. De nederzettingen van de orde in Holland en Zeeland integreerden weer in het Utrechtse ordeverband, waarop het Utrechtse convent zich ontwikkelde tot landcommanderij. De vestiging van de commanderij in Tiel door een grote goederenaankoop in 1328 op kosten van het huis te Utrecht en de reorganisatie van de commanderij te Maasland in 1365/1366, voltooiden dit proces van de Utrechtse balijevorming. Een ander aspect van het veranderde profiel van het Duitse Huis, was de band die ontstond met de lokale burgerij. Deze uitte zich onder andere in donaties van burgers met een klein vermogen en de uitgifte van lijfrenten. Al snel zou dit een voedingsbodem blijken te zijn voor een geestelijke en materiële bloeitijd van het Duitse Huis te Utrecht die tot omstreeks 1420 zou aanhouden.

197 Ibidem, nr. 530; Mol, *Friese huizen*, 97-99.

198 Mol, *Friese huizen*, 99-103.

199 Ibidem, 112-113.

200 ARDOU, inv.nr. 2292.

